

Viggo Sørensen:

Lyd og prosodi i de danske dialekter

Denne artikel er skrevet som basismateriale for kapitel 13.5 "Udtale. Dialekter" i den kommende Dansk Sproghistorie. Artiklen er gennemlæst af Karen Margrethe Pedersen (Afdeling for Dialektforskning, KU), som har bidraget med værdifulde informationer om forholdene i ømål og bornholmsk.

Forord

Udtalen af dansk er indtil de seneste århundreder udelukkende et spørgsmål om dialektudtale. Den overregionale skriftsprogsnorm, som fra ca. 1250 blev udviklet i kirkelig og administrativ regi, fik så godt som ingen indflydelse på danskernes udtalevaner; tvært imod er skriftsproget helt op til brugen af bogtryk præget af dialektalt motiverede skriverfejl. Først med udbredelsen af et overregionalt talesprog fra ca. 1700 (rigssproget) fik de dialektale udtalevarianter af dansk et mærkbart modspil – som siden med accelererende fart har trængt dialektudtalen tilbage.

Emnet for dette kapitel er den lydmæssige udspaltning, man møder i danske dialekter. De kilder, der står til rådighed, er dels en række dialektmonografier, som belyser udtalen i de "klassiske" dialekter ca. 1800-1900, ofte sammenholdt med lydsystemet i gammeldansk eller nutidigt rigssprog (de vigtigste er markeret med * i litteraturlisten); derudover en sproghistorisk og dialektologisk faglitteratur (hovedværkerne markeret ** i litteraturlisten). Tidsbestemmelse af de enkelte lydudviklinger er desværre oftest umulig.

Alle lydudviklinger er fra starten et rent fonetisk fænomen: i bestemte lydlige omgivelser udvikles – over kortere eller længere tidsrum – en mærkbart anderledes udtale af en velkendt sproglyd. På et tidspunkt kan den fonetiske afstand til udgangspunktet være blevet så stor, at den ny lydvariant (allofon) løsrives og i sprogbrugernes bevidsthed opfattes som en selvstændig sproglig enhed (et fonem eller prosodem); eller allofonen kan lydligt have nærmet så meget til et nabofonem eller til en fonemkombination, at den falder sammen hermed. Først da har lydovergangen fået fonematisk konsekvens for lydsystemet som helhed. Det fonetiske udgangspunkt kan ved en eller flere sådanne "udvandring" af allofoner blive så "affolket", at andre fonemer med tiden breder sig ind over positionen.

Der anlægges i det følgende såvel en fonetisk som en fonematisk synsvinkel – afspejlende henholdsvis det lydbillede af dialekten, en fremmed møder, og bevidstheden om lydsystemet hos den dialekttalende selv.

Men hvornår er en fonematisk udspaltning eller et fonematisk sammenfald blevet en psykologisk realitet for sprogbrugerne? Lad os tage et eksempel: I jysk får den gammeldanske langvokal /o/ glidende udtale (se nedenfor), i almindelighed til diftongen *uə*, men i udlyd til glideren *ow*; i det østlige Midtjylland mv. falder sidstnævnte glider senere lydligt sammen med diftongen *ow* / *åw* (< glda. /ow/, /ogh/) til en lydforbindelse, som Jensen 1944 tolker /ow/, Jul Nielsen 1968 /åw/. Men et sådant fonetisk sammenfald er ikke nødvendigvis ensbetydende med, at sprogbrugerne helt har "glemt" gliderens langvokaliske oprindelse. For i modsætning til diftongen

ow /*åw* er glideren *ow* karakteriseret ved stød også i ren udlyd: *skow*' = sko, men *skow* = skov (< glda. *skōgh*). Desuden har nogle af ordene med glidende *ow* monoftongiske varianter i sammensætninger og afledninger, som kan bidrage til erindringen om gliderens herkomst (fx *'sko*-el. *'sku₁maq'ə* = skomager, *rolə* = rolig). På dette grundlag har jeg valgt at give midtøstjysk *ow* /*åw* en dobbelt fonematisk tolkning: dels som allofon af langvokalen /o·/, dels som udtale af en herfra forskellig diftong /ow-åw/. Som vist må fonematiske grænser ofte drages under hensyntagen til fonetisk variationsbredde og til lydlig eller prosodisk kontekst; disse forhold kan blive så vanskeligt gennemskuelige eller indbyrdes modstridende, at sagen bedst afgøres i samråd med de dialekttalende selv, sådan som det sker gentagne gange i fx Ejkskjær 1970 – og vedr. sønderjysk -ow i Jensen, E. og Nyberg 1977, 79f.

Da inventaret af langvokaler, kortvokaler, konsonanter og prosodemer lader sig beskrive rimeligt sammenhængende hver for sig, vil disse emner blive behandlet i hvert sit afsnit (1, 2, 5, 6). For vokalerne er så mange udviklinger af kvantitativ karakter, at de fortjener særskilt behandling i afsnit om forlængelse og forkortelse (3-4). Startpunkt for fremstillingen er det foneminventar i dansk talesprog ca. 1300, som sproghistorikere har sluttet sig til på grundlag af samtidige eller lidt senere skriftlige kilder, eller som lader sig sandsynliggøre på grundlag af langt yngre dialektoptegnelser.

Af pladshensyn males hér med en relativt bred pensel. Kun sådanne lydlige og prosodiske udviklinger er medtaget, som mærkbart har fjernet nutidsdansk fra gammeldansk og/eller har bidraget til dialekternes særpræg. Ikke nær alle dialektgeografiske forskelle er medtaget. For større sproghistorisk detaljering henvises til standardværker som Brøndum-Nielsen 1928-73, Skautrup 1944-1968 og Hansen, Aa. 1962-1971; for detaljer i den dialektale variation se standardværket Bennike og Kristensen 1898-1912.

Ud over sidstnævnte har jeg i fremstillingen af de dialektale lyd, fonemer og prosodemer trukket på en lang række dialektmonografier. Da der kun i særlige tilfælde vil blive henvist hertil, skal de vigtigste monografier kort opregnes: a) vedr. øsmål: først og fremmest Andersen, P. 1958 og Ejkskjær 1970, desuden Jensen, H.M. 1926, Thorsen 1887 og Widding 1936; b) vedr. bornholmsk: Thomsen og Wimmer 1908; c) vedr. jysk: Andersen, N. 1897, Andersen, Ped. 1955, Balle 1953-1979, Bennetzen 1965, Bjerrum, A. 1944, Ejkskjær og Andersen 1984-87, Espegaard 1972-1974, Jensen, E. 1944 og 1959a-b, Jensen, J.M. 1897-1902, Jul Nielsen 1968, Jul Nielsen og Nyberg 1995, Jørgensen, H. 1943, Lund 1932-1938, Ottsen 1961-1969, Skautrup 1927-1979. Hvor jeg støtter mig til værker og artikler om specifikke sproglige emner, er der i reglen henvist eksplicit.

Al udtale gengives i Danias lydskrift (med en detaljeringsgrad bestemt af det aktuelle emne); hertil kommer nogle få særtegn (især prosodiske) anvendt i ØMO og JO.

1. Langvokaler

Omkring 1300 var labialiseringen af gammeldansk /a·/ til å-lyd i gang (formentlig startende i stillingen efter /w/). Inden alle /a·/-er var blevet fast labialiseret, og inden forlængelsen af kort vokal i åben førstestavelse tog fart (jf. 1.4), så inventaret af langvokaliske fonemer således ud (if. Hansen, Aa. 1962-1971):

	Urundede fortunevok.	Rundede fortunevok.	Rundede bagtungevok.
Snævre	/i·/	/y·/	/u·/
Halvsnævre	/e·/	/ø·/	/o·/
Halvåbne	/æ·/		/å·/
Åbne		/a·/ *)	

*) = urundet midt- el. bagtungevokal

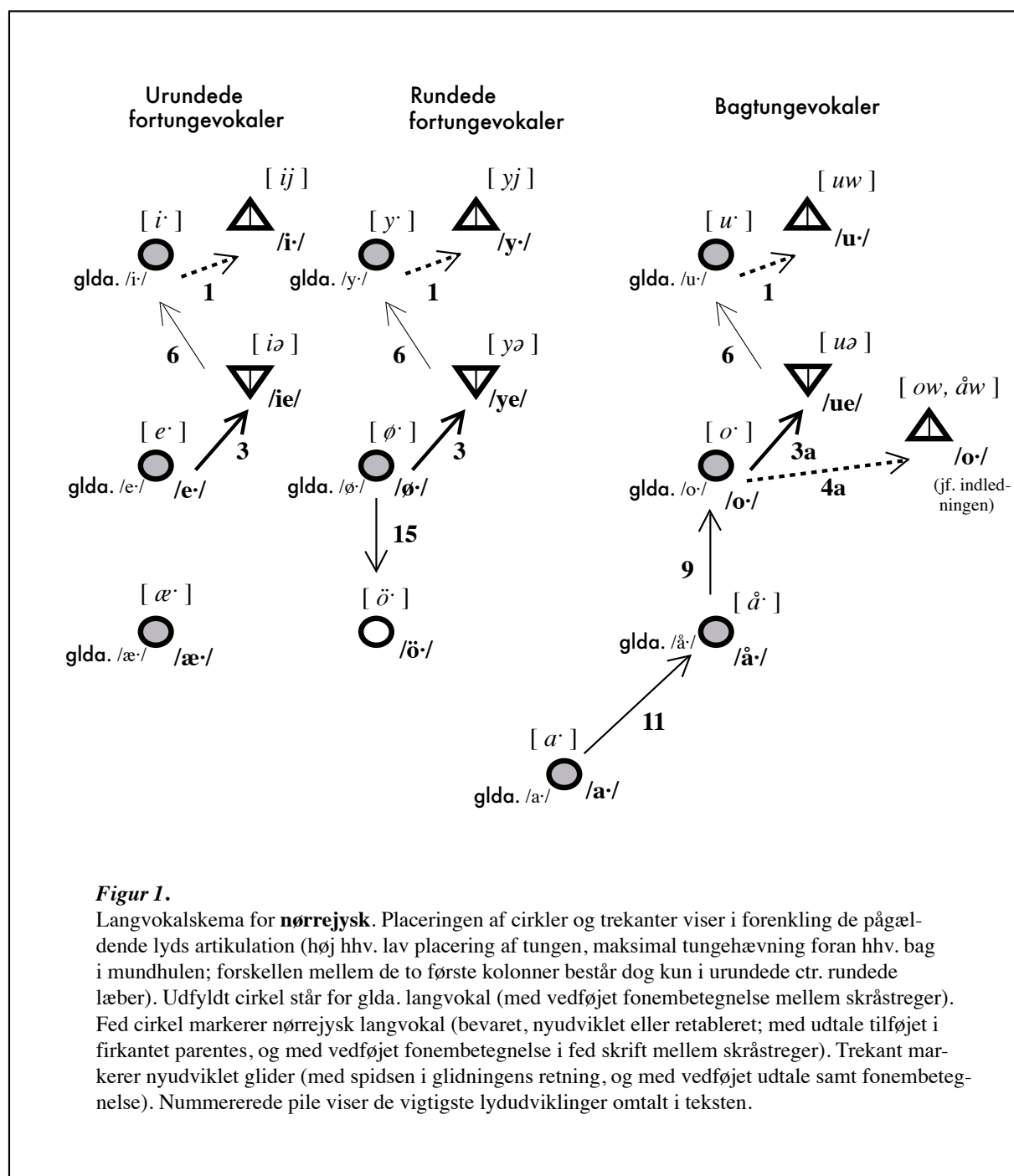
Alle lange vokaler har imidlertid tendens til at glide (idet artikulationen skrider fra start til slutning, i grov lydskrift noteret fx *i·* > *ij*, *o·* > *ow*, *uə*, men reelt sådan, at starten kan ligge i variabel afstand fra den oprindelige monoftongiske vokaludtale, og at slutningen er en slapt artikuleret vokal: *ji*, *ej*; *08*, *so*). Netop glidning har ført til kraftig differentiering af dialekternes langvokaler – og til en generel forøgelse i antallet af langvokaliske fonemer.

1.1. De snævre langvokaler – svarende til rigssprogets lange u, y, u

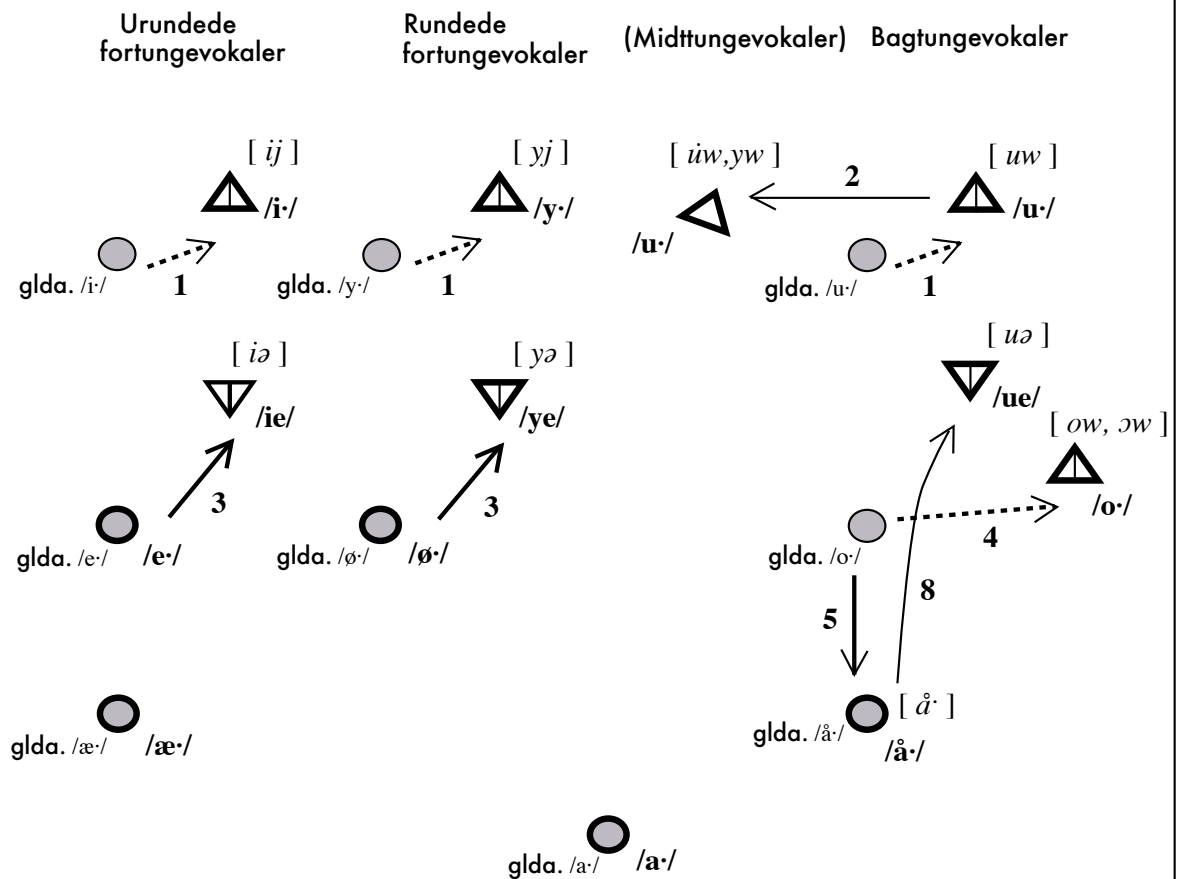
I hovedparten af de danske dialekter udtales de glda. snævre langvokaler som lukkende glidere (*ij*, *yj*, *uw* el. lign.). Jf. pilene 1 i fig. 1, 2 og 3. For jysk er denne udvikling dog kun gennemført nord for Limfjorden og i Salling: I sydøstjysk (mellem Horsens og Vejle) forekommer glidningen kun i ren udlyd (*bij'* = bi, *byj* = byde, i sidste tilfælde efter bortfald af glda. *th*) samt i gamle énstavelsesord udlydende på /s/ (*grij(')*s = gris; men i plur. uden glidning: *gri:s*). Og i midtjysk er det højst udlydende /y·/ (mod øst tillige /i·/), der er blevet til glider (her med åbnet, kun halvsnæver lyd i gliderens start): *nøj'* (= ny), men *gry'n* (= gryn), midtøstjysk *bej'* (= bi), men *i:s* (= is). I Syd- og Sønderjylland er den oprindelige udtale bevaret (uden væsentlig glidning), jf. fig. 3. Forekomst af klusilparasit i det vestlige Sønderjylland (jf. 6.2) tyder dog på, at også sønderjysk tidligere har haft kraftigere glidende /i·/, /y·/, /u·/.

Længst artikulatorisk afstand fra gliderens start til dens slutning (*ej*, *øj*) høres i ømålene (med undtagelse af sjællandsk): glda. *stīgh*, *dȳnæ* > lollandsk *stej*, *døjn'* (= sti, dyne) – samt (når glider anvendes) i Midtjylland (se eksempler ovenfor); ellers starter gliderne med en mellemting mellem snæver og halvsnæver vokal.

Bornholmsk og ømålene (undt. vestsjællandsk) viser (som det meste af Skandinavien) fremskydning af det glidende /u·/ (*uw*) til en midttungeglider: glda. *hūs* > *hūws*, *hyw(')*s, *høw's* el. lign. (= hus). Jf. pil 2 i figur 2 og 3. I egnen mellem Horsens og Vejle er noget lignende sket, men her (ligesom på Ærø) kombineret med delabialisering: *hew(')*s (= hus). Specielt foran glda. /t/ el. /th/ har fremskydningen af *uw* i store dele af Sjælland været så kraftig, at resultatet er blevet fortuneudtale; det hedder (med senere vokalforkortelse): glda. *ūt* > *yð'* (ud!). Uforklaret er

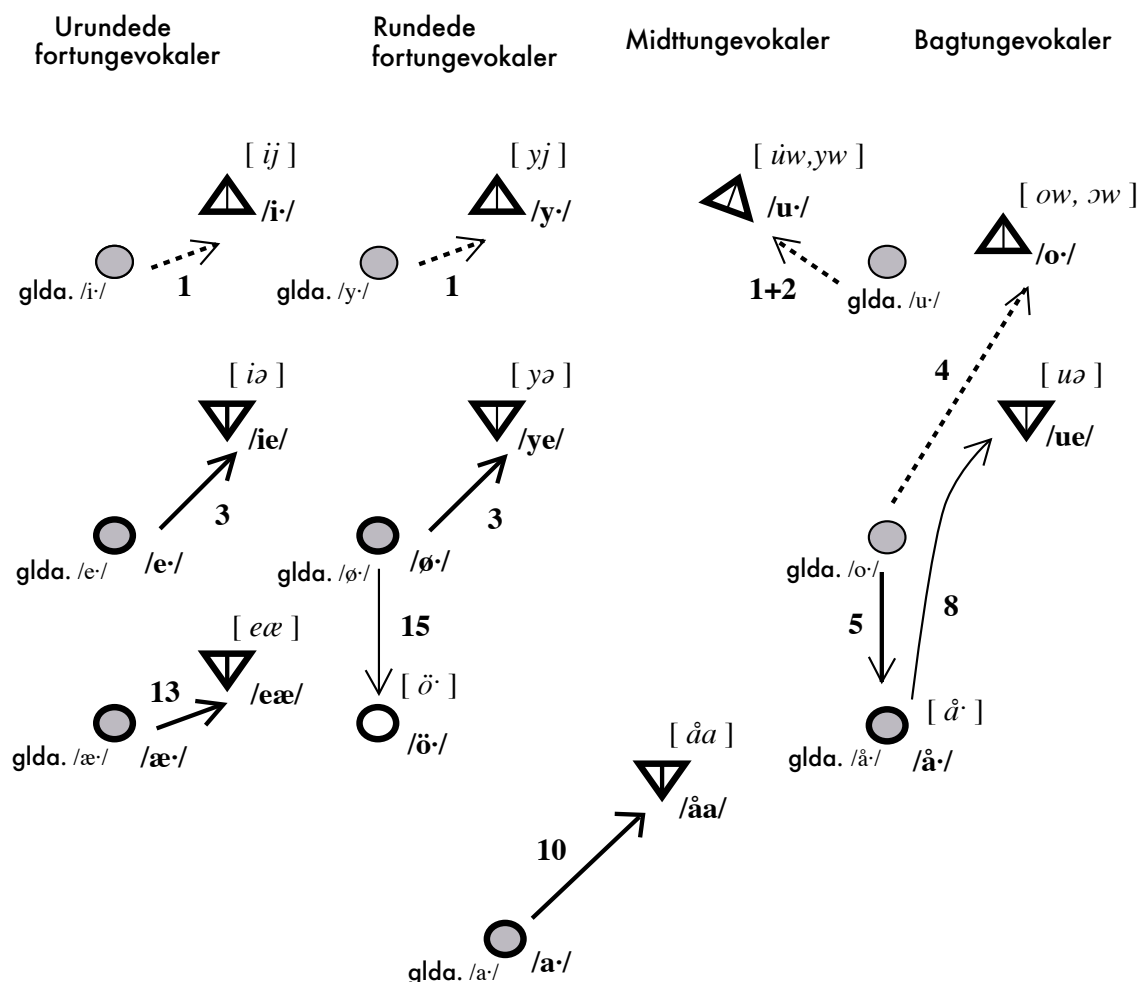

udviklingen af /i:/, /y:/ > øj, uj på Ærø: *ˈbøj*, *ˈbuj* (= bi, by). Det samme gælder udviklingen /u:k/ > øj på Ærø og Møn: (*ˈ*)*bøj* (= bug).

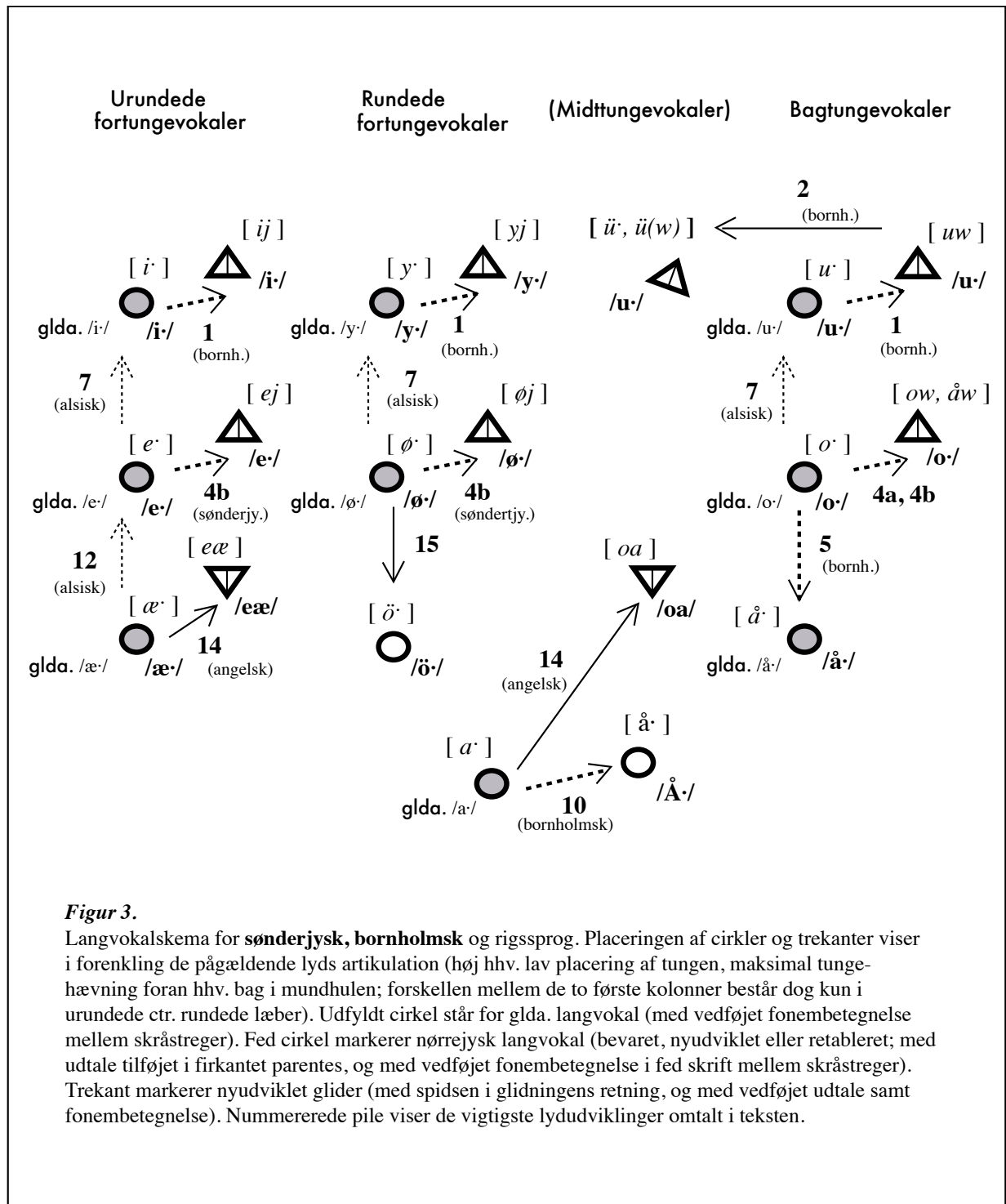
Figur 2.

Langvokalskema for *ømålene*. Placeringen af cirkler og trekanter viser i forenkling de pågældende lyds artikulation (høj hhv. lav placering af tungen, maksimal tungehævning foran hhv. bag i mundhulen; forskellen mellem de to første kolonner består dog kun i urundede ctr. rundede læber). Udfyldt cirkel står for gllda. langvokal (med vedføjet fonembetegnelse mellem skråstreger). Fed cirkel markerer nørrejysk langvokal (bevaret, nyudviklet eller retableret; med udtale tilføjet i firkantet parentes, og med vedføjet fonembetegnelse i fed skrift mellem skråstreger). Trekant markerer nyudviklet glider (med spidsen i glidningens retning, og med vedføjet udtale samt fonembetegnelse). Nummererede pile viser de vigtigste lydudviklinger omtalt i teksten.

Figur 2a.

Revideret langvokalskema for **ømålene**. Placeringen af cirkler og trekanter viser i forenkling de pågældende lyds artikulation (høj hhv. lav placering af tungen, maksimal tungehævning foran hhv. bag i mundhulen; forskellen mellem de to første kolonner består dog kun i urundede ctr. rundede læber). Udfyldt cirkel står for glda. langvokal (med vedføjet fonembetegnelse mellem skråstreger). Fed cirkel markerer nørrejysk langvokal (bevaret, nyudviklet eller retableret; med udtale tilføjet i firkantet parentes, og med vedføjet fonembetegnelse i fed skrift mellem skråstreger). Trekant markerer nyudviklet glider (med spidsen i glidningens retning, og med vedføjet udtale samt fonembetegnelse). Nummererede pile viser de vigtigste lydudviklinger omtalt i teksten. Fonembetegnelserne er primært valgt i tilslutning til Andersen, P. 1954. Nummererede pile viser de vigtigste lydudviklinger omtalt i teksten. Pile 1-5 og 7 er overført fra figur 2.

1.2. De halvsnævre langvokaler – svarende til rigssprogets lange e, ø, o

Kun bornholmsk har bevaret en "ren" (monoftongisk) udtale af de glde. halvsnævre langvokaler /e·/ og /ø·/. Ellers er hovedreglen den, at /e·/ og /ø·/ i dialekterne udtales som åbnende glidere: *iə*, *yə* el. lign. Jf. pilene 3 i figur 1 og 2. I Nørrejylland er der stærke begrænsninger på denne udvikling: et forudgående /r/ el. /v/ har holdt på udtalen *e·* – altså nok *bi'ən* (= ben), men *re'n* (= ren); og nørrejysk /ø·/ har overhovedet kun fået glidende udtale efter /h/, /k/ og /g/ – altså *ky'ə(r)* (= køer), men *rø'* (= rød).

Langvokalen /o·/ er i ømålene og bornholmsk gået sin egen vej og udtales som lukkende glider: *ow*, *åw* el. lign. Jf. pilene 4 i figur 2 og pilene 4a i figur 3. Herved har vokalen mistet allofonisk lighed med /e·/, /ø·/ og har sluttet sig nærmere til /i·/, /y·/, /u·/ (med konsekvenser, vi skal vende tilbage til i pkt. 1.3). På nørrejysk er denne enegang kun sket i ren udlyd (evt. opstået ved tidligt bortfald af slutkonsonant). Jf. pil 4a i figur 1. I indlyd er /o·/ gledet i åbnende retning parallelt med /e·/ og /ø·/. Jf. pil 3a i figur 1. I samtlige dialekter (undtagen alsisk) har /o·/ dog bevaret ikke-glidende udtale foran glde. /p/ og /k/ – på Øerne og Bornholm med åbnet udtale (og evt. forkortet ved diftongering, jf. 4.2): *å*, *åw* etc. Til nudansk *klog* (< glde. *klōk*) svarer jysk *klo'q*, øsmål *klå'w*, *klōw'* etc., bornholmsk *klå'g* (= klog). Jf. pilene 5 i figur 2 og 3. I dele af Fyn er /o·/ også foran /r/ og /n/ forblevet monoftongisk, men her uden åbning: *bo'r*, *bu'r* (= bord), *to'nə*, *tu'nə* (= tone).

Som en markant afvigelse fra det givne billede er i vestfynsk alle de halvlukkede langvokaler gledet i lukkende retning: *e·* > *æj*, *ø·* > *öj* / *oj*, *o·* > *åw* (men sidstnævnte senere flyttet frem i munden: *klö'w*, *klöw'* = klog). Noget lignende gælder midtvestjysk, men her høres altid et afsluttende "triftongerende" -*ə* (*ejə*, *øjə*, *owə* el. lign.), som tyder på, at udtalen er fudviklet fra den gængse nørrejyske *iə*, *yə*, *uə* (se ovf.). Formodningen støttes af, at "triftongerne" ved forkortelse (under sammensætning mv., jf. 4.3) får samme udtale som ellers i nørrejysk (> *je*, *jø*, *wo* el. lign.): *sow'al* (= sol), men *'swol'sken* = solskin. På tilsvarende måde er de vestfynske glidere sandsynligvis videreudviklinger af de almindelige fynske.

Almindeligt nørrejysk *iə*, *yə*, *uə* ligger formentlig også (som "mellemstationer") bag udtalen *i·*, *y·*, *u·* af de halvsnævre langvokaler – altså et trin mere lukket i vokalskemaet. Jf. pilene 6 i figur 1 og pilene 7 i figur 3. Denne udtale høres på Als, i Vendsyssel og på Horsens-Vejle-egnen. På Als har den medført vidtgående sammenfald med glde. ord med /i·/, /y·/, /u·/: *mi'n* betyder således både *mene* og *mine*. Kun i udlyd er der bevaret glidende udtale, fx *skiə* (= ske, < glde. *skēth*, med tidligt bortfald af /th/). I Vendsyssel er udviklingen til *i·*, *y·*, *u·* undtagelsesløs, men her er til gengæld ikke sket sammenfald med glde. /i·/, /y·/, /u·/, som jo altid udtales glidende (jf. 1.2). En almindelig nørrejysk modsætning som *mi'n* (= mine) : *miən* (= mene) er derfor på vendsysselsk opretholdt i formen *mij'n* : *mi'n*. På Horsens-Kolding-kanten er der kun udviklet *i·*, *y·*, *u·* i glde. énstavelsesord, medens gamle tostavelsesord fortsat udtales med *iə*, *yə*, *uə* (ofte med "svævende diftongisk" udtale i retning af *je·*, *jø·*, *wo·*); det hedder i sing. *ni'q* (= neg, < glde. *nēk*), men i plur. *niəqə* el. *nje'qə* (< glde. *nēker*).

Når man bortser fra Als, er /e·/, /ø·/, /o·/ i Sønderjylland næsten undtagelsesløst blevet til lukkende glidere *ej*, *øj*, *ow*, jf. pilene 4b i figur 3. Men på samme åbningstrin som disse glidere findes ikke (sådan som i de fleste andre dialekter) regulære monoftonger *e·*, *ø·*, *o·*; sprogbrugerne bemærker derfor ikke glidningen, men tolker (fonematisk) gliderne som /e·/, /ø·/, /o·/.

1.3. De halvåbne og åbne langvokaler – svarende til rigssprogets lange æ, ö, å

Lydudviklingen i "bunden" af langvokalsystemet hænger på nogle punkter tæt sammen med, hvad der er sket længere "oppe" i systemet (jf. 1.1–1.2). Det er derfor hensigtsmæssigt at betragte forholdene i øsmål, bornholmsk og jysk hver for sig.

I ømålene medførte udviklingerne af glɔa. /o:/ en næsten total opgivelse af udtalen *o:* (dog uden at muligheden for glidning > *uə* blev udnyttet). Det halvåbne /å:/ fik derved fri adgang til at brede sig ind over disse udtaler: *bās* > *bu'əs* (= bås), formentlig via udtalen *bo's*. Jf. pil 8 i figur 2. Efterhånden blev den oprindelige udtale *å* helt opgivet og overladt til det gamle /o:/ foran /p/, /k/ (via en lydåbning omtalt i 1.2). Med udtalen *uə* blev /å:/ på Øerne den systematiske modsvarighed i bagtungerækken til fortunegevokalerne /e:/ og /ø:/ (jf. pilene 3 i figur 2). Set i sammenhæng med de tidligere nævnte "omrokinger" af /u:/ og /o:/ (jf. 1.1-1.2) motiverer dette en ændret konfiguration i de tre øverste linjer af ømålenes langvokalskema – med hele 4 snævre vokaler "i toppen" som vist i figur 2a (baseret på Andersen, P. 1954). Igen er vestfyensk gået sin egen vej, idet /å:/ er gledet i lukkende retning (> *ɔw*): *bɔw's* (= bås).

I nørrejysk førte glidningen af /o:/ ikke til samme udtynding som i øsmål af udtalen *o:*; dels blev *o:* jo bevaret foran glɔa. /p/, /k/, dels bredte /å:/ sig ind på positionen *o:*: glɔa. *kāl* > *ko'l* (= kål). Jf. pil 9 i figur 1. Udtalen *å* blev efterhånden overladt til forlænget kort å-lyd (jf. afsnit 3). Figur 1 kan derfor fastholdes som model for de jyske langvokaler. Og tilsvarende giver de øverste linjer af figur 3 fortsat det bedste billede af langvokalerne i bornholmsk. Der begynder at tegne sig karakteristiske inventarer af langvokaler for hver af de tre danske hoveddialekter.

1.4. De halvåbne og åbne langvokaler efter vokalforlængelse

Samtlige eksempler i 1.3 er hentet blandt glɔa. énstavelsesord. I de gamle tostavellesord indtraf naturligvis samme lydudvikling af langvokalerne, fx glɔa. *māle* (= måle) > *mā'lə* > alm. øsmål *muələ*, vestfyensk *māwlə*, nørrejysk *mo'l*. Men fra starten af 1300-tallet fik gruppen af tostavellesord massiv tilgang af ny langvokaler ved forlængelse af kortvokaler i såkaldt "åben stavelse" (jf. 3.1). Disse ny langvokaler fik afgørende betydning for "bundlinjerne" i figur 2a–3.

Mens de forlængede vokaler i almindelighed fulgte udviklingen af de tilsvarende gamle langvokaler, fik det forlængede /a/ en svagt rundet bagtungeudtale i bornholmsk, fx *ga'(ð)* (= gade), og i øsmål blev det i reglen udviklet til en svagt åbnende glider: *gɔaðə*, *gɔ'ə* el. lign. Herved fødtes (som vist med pilene 10 i figur 2a og 3) et nyt langvokalisk fonem, som i ømålene traditionelt betegnes /āa/, og som i bornholmsk kan betegnes /A/. Specielt i vestfyensk muliggjorde glidningen af /å:/ (> *ɔw*, jf. 1.3), at det forlængede /a/ kunne brede sig helt op til "ren" å-position: *gɔ'* (= gade). Generelt for ømålene blokerede et efterfølgende glɔa. /p/, /t/ normalt for rounding etc. af forlænget /a/: glɔa. *tapa*, *baka* > fyensk *ta'w* (= tabe), *ba'w*, *ba'ə* (= bage).

Også i nørrejysk stod vejen åben for rounding af forlænget a helt op til *å* (*gå'ð*, *gå'j* etc.). Jf. pil 11 i figur 1. *å* var en position, som ældre /a/ allerede var på vej bort fra til fordel for allofonen *o:* (jf. 1.3). For dialekterne i Vendsyssel, Nordøstjylland, på Samsø og omkring Horsens blev positionen *a:* dog ikke tømt herved, idet efterfølgende glɔa. /p/, /k/ blokerede udviklingen, ganske som i ømålene. I de nævnte dialekter hedder det altså *få'r*, *fɔ'a* el. lign. (= fare), men *ba'q*, *ba'w* el. lign. (= bage). I sønderjysk skete slet ingen lydlukning ved forlængelsen af kort /a/; det hedder altså *ga'ə* (= gade) etc. – bortset fra at Als, Angel mv. (ligesom ved udviklingen af glɔa. /o:/) fulgte med Nørrejylland.

Gammeldansk /æ·/ har i de allerfleste jyske dialekter og i bornholmsk bevaret den "rene" udtale æ·. Specielt i alsisk har /æ·/ overtaget udtalen e· (forinden tømt som allofon for /e·/, jf. 1.3): *tre·* (= træ). Jf. pil 12 i figur 3. I ømålene manifesteres /æ·/ dels som e·, æ·, dels som åbnende glider (*eæ*, *æa* el. lign.), jf. pil 13 i figur 2a; og i Nordsjælland kan denne glider have så lukket førstekomponent, at ord med opr. /æ·/ lapper ind over ord på opr. /e·/, fx *he·æl*, *hi·əl* (= hæl), men kun *hi·əl* (= hel). Vestfynsk går igen for sig, idet /æ·/ er gledet i modsat retning og manifesteres *aj*: glda. *knā* > *kna·j* (= knæ).

I Angel er både glda. /æ·/ og /a·/ blevet til åbnende glidere (*eæ* hhv. *oa*): glda. *blāse*, *gās* > *bleæs*, *goas* (= blæse, gås). Jf. pilene 14 i figur 3. Forlængede kortvokaler /æ·/ og /a·/ har derimod bevaret den "rene" udtale æ·, a·. For denne dialekt må der derfor (med Jul Nielsen og Nyberg 1995) regnes med fonematisk modsætning mellem langvokalerne /æ·/ og /eæ/, /å·/ og /oa/.

I de allerfleste dialekter er der med tiden fra /ø·/ udspaltet et særskilt /ö·/, jf. pilene 15 i figur 1, 2a og 3. Det forekommer (ligesom i rigssproget) kun i relativt få ord (fx *høne*). Undtagelsen er bornholmsk, hvor glda. /ø·/ overalt er blevet åbnet til ö· og derfor stadig fonematisk set kan betegnes /ø·/.

1.5. Hovedtyper og ekstremer af langvokaliske inventarer

Skal man forsøge en kort sammenfatning af langvokalernes udvikling i dansk, er der overordnet tale om lydlukning, ofte kombineret med udvikling af glidere; dette i kraftig modsætning til den fællesdanske åbning ved kortvokalerne (se afsnit 2).

Praktisk talt alle de monoftongiske positioner, der ved disse udviklinger blev "affolket" (og ikke straks "indtaget" af nabovokaler), har alligevel opretholdt deres status af langvokaliske fonemer. For det første beholdt ellers glidende langvokaler undertiden en monoftongisk allofon i bestemte omgivelser (det gælder navnlig de halvsnævre vokaler, jf. 1.2). For det andet har de monoftongiske positioner siden fået ny tilgang af kortvokaler forlænget i forbindelse med apokope (jf. 3.4). For det tredje er der både i middelalderen og i nyere tid indlånt mængder af (især nty.) fremmedord med monoftongisk langvokal – så fx de næsten opgivne positioner e·, ø·, o· i ømålene genvandt styrke ved indlån som *e·vi*, *kø·tar*, *no·t* (< nty. *ewich*, *köter*, *not* = evig, køter, not (i træ)). Endelig har særdialektale lydudviklinger ført til ny lange monoftonger, fx ødansk vokalforlængelse foran glda. bb, dd, gg (jf. 5.1): glda. *dogg*, *nebb*, *brodd* > sjællandsk *do·k*, *næ·p*, *brå·t* (kun delvis afspejlet i rigssproget: (morgen)dug, næb, brod).

Hovedtyperne af langvokaliske foneminventarer i vore dialekter kan aflæses af figurerne 1, 2a og 3, der viser både de dialektale fonemer og deres glda. "aner". Figur 1 dækker de fleste nørrejyske dialekter og (med modifikationer) dialekterne på Als og i Angel. Figur 2a dækker ømålene (med forbehold for vestfynsk, jf. 1.2–1.4). Endelig dækker figur 3 hovedparten af sønderjysk og bornholmsk. Når rigssprogets inventar af langvokaler også ser ud som i figur 3 (og altså stort set svarer til det gammeldanske), skønt rigssproget har østsjællandsk substrat, skyldes det utvivlsomt indflydelse fra vort konservative skriftsprog.

Gennemgående har de dialektale langvokalsystemer været præget af fonemtilvækst. Ekstremer i så henseende er inventarerne på Als og i Vendsyssel, sådan som de præsenteres i Jensen, E. 1979 hhv. Jul Nielsen 1984, jf. figur 4-5 (dog med lidt ændret opstilling af det vendsysselske inventar og med lydbetegnelser som i JO).

I det alsiske inventar (figur 4) er række 3 og 5 udelukkende manifestationer af ældre monoftongisk langvokal + vokaliseret /r/, fx *iæ* = /e·/ + /r/ (*niæ* = ned); og en sådan

dobbeltfonematisk beskrivelse afspejler formentlig den almindelige sprogbrugers "viden", ganske som når andre sønderjyder "genkender" *ə* efter langvokal som vokaliseret /r/ (*å'ə*, *å'ə* = år) – eller den rigssprogstalende opfatter gliderkomponenten *ɔ* som /r/ (*se'ɔ* = ser). Fortolket sådan reduceres det alsiske langvokalsystem til den nørrejske standardmodel i figur 1, som det formentlig også er en relativt sen modificering af.

Langvokaliske fonemer i alsisk (if. Jensen, E. 1979):			Modsvarende flg. i glda.:	
			Langvokaler	(ved forlængelse:) Kortvokaler Do.+ r-lyd
1	 [i·]	 [y·]	 [u·]	
			/i·/, /y·/, /u·/ /e·/, /ø·/, /o·/	/u/ /o/
2	 [iə]	 [yə]	 [uə]	
			/e·/ ¹⁾ , /ø·/ ¹⁾ , /o·/ ¹⁾ /i·/, /y·/, /u·/ + r	
3	 [iæ]	 [yö]	 [ua]	
			/e·/, /ø·/, /o·/ + r	
4	 [e·]	 [ø·]	 [o·]	
			/æ·/, /ø·/ ¹⁾ , /a·/	/æ/
5	 [eæ]	 [øö]	 [oa]	
			/æ·/, /ø·/, /a·/ + r ²⁾	/æ/, /ø/ + r ²⁾
6	 [æ·]	 [ö·]	 [å·]	
			/o·/	/æ/, /o/ ³⁾
7		 [a·]		/a/

¹⁾ spec. i udlyd (evt. foran bortfaldet glda. /t/, /dh/; ²⁾ spor. også /o·/ hhv. /o/; ³⁾ spor. også /a/.

Figur 4.
De langvokaliske fonemer og deres manifestation på (den altovervejende del af) Als. Cirkel markerer monoftongisk udtale, trekant glidende udtale (med spidsen i glidningens retning, jf. den vedføjede udtaleangivelse). Til højre er anført de modsvarende fonemer el. fonemkombinationer i gammeldansk.

I det vendsysselske inventar (figur 5) opfyldes rækkerne 4, 6 og 7 udelukkende af kortvokaler forlænget i forbindelse med apokope (jf. 3.4). Disse sekundære langvokaler er imidlertid ustabile (jf. 3.3), så de med Jul Nielsen 1984 nok bør tolkes som fortsat korte i fonematisk forstand; de udtales blot lange i apokoperede ord som udtryk for, at stavelsen som sådan er blevet tilføjet et

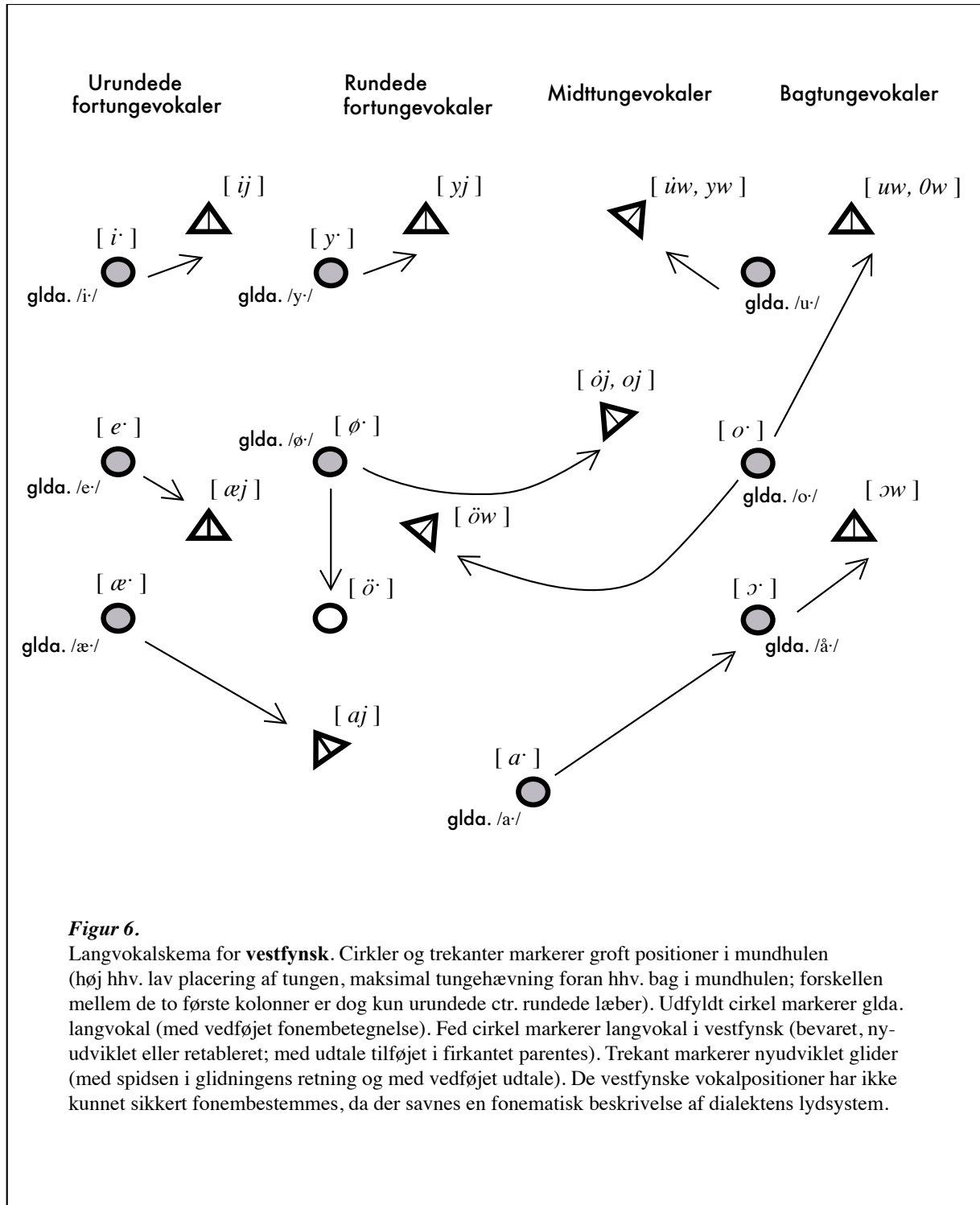
prosodem for "erstatningslængde" (jf. 6.8). Sådan oplever sprogbrugerne formentlig også selv forholdet: vokalen i denne type ord udtales forlængede, men kun når der ikke følger en stavelsesdannende endelse efter: *hò·l* (= holde), men *hòl'ar* (= holder, præs.). Under denne synsvinkel afviger inventaret af vendsysselske langvokaler kun på følgende punkt fra den nørrejske standardmodel: de halvåbne langvokaler er udspaltet på to åbningssgrader (rækkerne 5-6 hhv. 7). Tilsvarende gælder ved kortvokalerne (se nærmere herom i 2.3), og det er nok derfra, differentieringen (via erstatningsforlængelse) har invaderet langvokalsystemet.

Langvokaliske fonemer i vendsysselsk (if. Jul Nielsen 1984):			Modsvarer flg. i gl̃da.:	(ved forlængelse:) Kortvokaler	
			Langvokaler		
1	 [i̯j]	 [y̯j]	 [u̯w]	/i̯/, /y̯/, /u̯/	
2	 [i̇]	 [ẏ]	 [u̇]	/ė/, /ø̇/, /ȯ/	/i/, /y/, /u/
3	 [ė]	 [ø̇]	 [ȯ]	/ė/, /ø̇/, /ȯ/ ¹⁾ , /ȧ/	
4	 [ė-]	 [ø̇-]	 [ȯ-]		/i/, /y/, /u/, /o/
5	 [è̇]	 [ø̈̇]	 [ò̇]	/æ̈̇/, /ø̈̇/, /ö̇/ ¹⁾	
6	 [è̇-]	 [ø̈̇-]	 [ò̇-]		/i/, /e/, /ø/, /u/, /o/, /a/
7	 [æ̇-]	 [ö̇-]	 [å̇-]		/æ/, /ø/, /o/
8		 [ȧ]		/a/ ¹⁾	/a/

¹⁾ spec. foran gl̃da. /p/, /k/

Figur 5.
De langvokaliske fonemer og deres manifestation i (den altovervejende del af) **Vendsyssel**.
Cirkel markerer monoftongisk udtale, trekant glidende udtale (med spidsen i glidningens retning, jf. vedføjede udtaleangivelse). Til højre er anført de modsvarende fonemer i gammeldansk.

Det vestfynske langvokalsystem ligger formentlig tæt på de øvrige ømåls i fonematisk henseende, men fonetisk set er det enestående derved, at næsten alle de glda. langvokaler manifesteres som lukkede glide. Da vestfynsk i de foregående afsnit er blevet behandlet spredt og perifert, fortjener dialektens langvokaler en samlet præsentation – se figur 6. Bortset fra det nyetablerede $\text{ɔ}^\cdot$ (< /a·/, jf. 1.4) er de monoftongiske positioner relativt sjældne og skyldes primært yngre tilgang ved forlængelse af kortvokal, indlån etc. (jf. ovf.).

Reduktion af langvokalsystemet finder man kun et enkelt sted, nemlig i de syddjurske dialekter (inkl. Nordsamsø og Anholt); her er alle rundede fortungevokaler (korte som lange) blevet afrundet og er derved faldet sammen med de tilsvarende urundede fortungevokaler, fx *gri'n* (= grin, gryn), *e'* (= æde, øde).

1.6. Gammeldansk *ju*, *ja*

Forbindelser af "halvvokalen" *j* og langvokal regnes ofte i gammeldansk sammenhæng for (stigende) diftonger, se fx Hansen, Aa. 1962-1971, og disse helheder udviser særegne dialektale udviklinger.

/ju/ er almindeligvis på et tidligt tidspunkt blevet udviklet til *y* (via *jy*) og har siden fulgt udviklingen af */y/* (jf. 1.1). Men på Djursland (med Samsø) er der ved såkaldt "accentskifte" udviklet faldende diftong (*ju* > *iw*) med videreudvikling > *yw*, så det nu hedder *dyw'r*, *lyw's* (= dyr, lys) (< gl. *djūr*, *ljūs*), på Syddjurs dog atter med *iw* (via delabialisering, jf. starten af afsnit 2). Foran nogle konsonanter har udviklingen til *yw* grebet videre om sig, i et ord som gl. *sjūn* (= syn) fx helt ned i Lillebæltseggen. I hvert fald det nordvestlige Sjælland har tidligere haft samme udvikling, jf. Thorsen 1887 og ØMO artiklen *dyr*. Specielt i stillingen foran gl. */gh/* (> *w*, jf. 5.1) er *jū* i hele Nørrejylland udviklet til *yw*: gl. *fljūghe* > *flyw* (= flyve); og på Sjælland er der (via bortfald af *j*) sket sammenfald med gammelt */u/*: gl. *fljūghe* (= flyve) > *fluw*, *flu*, *fluw* > *fløw* (= flyve, flue). Foran */l/* har syd- og sønderjysk fastholdt den gamle udtale *ju* (*hju'l*, *ju'l* = hjul); nord- og midtjysk har *yw* (*hyw'l*), ældre falstersk alm. *yw*, *iw* (*hywl*, *hiwl*), og ømålene i øvrigt *jyw*, *jilw* (*jywl*, *jilw*); bornholmsk har *y* (*jy'l*).

/ja/, opstået ved forlængelse (jf. 3.1), er i almindelighed blevet udviklet > *jæ* og har derpå fulgt udviklingen af */æ/*. I det vestlige Nørrejylland samt på Lolland-Falster, Langeland mv. er der dog ofte sket yderligere lydlukning (> *e*): gl. *fjāl* > *fjēl* > *fi(')əl* el. lign. (= fjæl). Med i denne udvikling går da ord med gl. */æ/* efter */k/*, */g/* (palataliserede, jf. 5.2): gl. *skære* > *skēre* > *skiær* (= skære). Specielt foran */r/* + anden konsonant har det gammeldanske *ja(')* dog oftest undgået de nævnte udviklinger: gl. *hjarde* > *hja't*, *hja"t*, *ja'rt* mv. (= hjerte), men blev så i dele af området udsat for andre udviklinger (fx > djurslandsk *hja't*, sydjysk (*h*)*jā"t*). Tilsvarende foran ld: gl. *gjald* > vestjysk *gja'l*, vendsysselsk *jā'l* etc.

I mange sproghistoriske fremstillinger regnes der også med "diftongen" */jo/*, opstået ved forlængelse (jf. 3.1). Men udviklingen heraf er stort set forløbet parallelt med */o/*: gl. *jorth* > *jōr* > bornholmsk og sønderjysk *jo'r*, ømålene *jow(')r*, *ju(')r* etc., nørrejysk *ju'ər* eller *jow'r* (= jord).

2. Kortvokaler

Den fællesdanske åbning af kortvokaler (*i*, *y*, *u* > *e*, *ø*, *o* etc.), som afsløres af vort konservative skriftsprog (vi skriver stadig "vil" for et udtalt *vel*) var allerede påbegyndt omkring 1300. Herefter så inventaret af kortvokaler således ud (jf. Hansen, Aa. 1962-71):

	Urundede fortunegevok.	Rundede fortunegevok.	Rundede bagtungevok.
Snævre	/i/	/y/	/u/
Halvsnævre	/e/	/ø/	/o/
Halvåbne	/æ/		/å/
Åbne		/a/	

Bortset fra senere udspaltning af et halvåbent /ö/ er dette inventar stadig gyldigt i rigssproget og i de allerfleste dialekter. Undtaget er for det første de syddjurske dialekter, hvor rundede fortunegevokaler er blevet afrundet, så de faldt sammen med tilsvarende urundede: *kiləŋər* (= killinger, kyllinger). Dernæst dialekterne i Vendsyssel og Nordvestjylland, hvor den halvåbne vokalrække er blevet spaltet i to: den halvlukkede fonemrække /e/, /ø/, /o/ og en mere åben række (ofte kaldt "4. åbningsgrad", i JO betegnet *è*, *ø*, *ò*); der skelnes fx i Vendsyssel mellem *wəj'* (= vind), *wèj'* (= vejen, med assimileret bestemthedsendelse) og *wæj'* (= vend!, imp.). Spaltningen har via vokalforlængelse (jf. 3.4) spredt sig til det langvokaliske system (jf. 1.5); dette gælder dog ikke i Nordvestjylland, jf. Arboe 1987.

Medens inventaret af kortvokaler altså i det store og hele er forblevet uændret, er der sket en lang række lydudviklinger inden for de givne rammer – især rounding eller afrunding, undertiden forbundet med forskydninger på fortune-bagtunge-aksen (jf. 2.1–2.2). Særlige udviklinger forekommer i tryksvag stilling (jf. 2.3). Eksport fra el. import til inventaret (i form af forlængelse hhv. forkortelse) kræver særlige afsnit (3-4).

2.1. Diftonger

Navnlig som forled i w-diftonger har kortvokalerne vist sig ustabile. Som antydnet i forordet bruges betegnelsen diftong i denne sammenhæng ikke om den glidende udtale af en langvokal, men alene om en lydforbindelse, der viser tilbage til glda. vokal + spirant el. klusil (jf. 5.1) eller til en form med glda. /ju-/ (jf. 1.6). Ydermere regnes w- og j-forbindelser kun for diftonger, når førsteleddet er en (fonematisk set) kort vokal (jf. 4.2).

I mange dialekter er der sket sammenfald mellem w-diftonger med opr. urundet og tilsvarende opr. rundet fortunegevokal (*iw* – *yw*, *ew* – *øw*, *æw* – *öw*), dog ikke på Lolland-Falster, Langeland, det allersydligste Fyn og Sjælland, samt i den længst uddøde Fjorde-dialekt (i Sydslesvig).

Over det meste af Jylland har den rundede række af diftongerne sejret, så det ikke blot hedder *tyw'* (= tyv), *kjøwt* (= købt), men også *styw'* (= stiv), *løw'* (= leve). Den halvåbne vokal *æw* har dog overlevet i større eller mindre omfang i de fleste nord- og østjyske dialekter, fx midtøstjysk *ræw* (= ræv), samt i det nordøstlige Sønderjylland. Kun i Vendsyssel samt hovedparten af Vest- og Sønderjylland er der også i dette tilfælde sket rounding: *röw'* ('). Jf. Sørensen 2009 og Sørensen 2012.

Omvendt har de urundede fortunegevokaler sejret på Syddjursland (der som led i en generel delabialisering, jf. starten af afsnit 2). Det samme er for de snævre og halvsnævre vokalers vedkommende sket i Sydøstjylland (mellem Horsens og Kolding) samt på Bornholm, Sjælland og størstedelen af Fyn. Her hedder det altså (med eksemplerne ovf.) ikke alene *stiw'*, *lew'* (el. lign.), men også *tiw'*, *kjəwt* (el. lign.). Mest gennemført (og bedst bevaret) er udviklingen i sydvestfynsk

(hvor også det halvåbne *öw* er inddraget); om opfyldning af den herved ledigblevne *öw*-plads, se ndf. Stedvis, især på Sydfyn og de sydfynske øer, er de rundede former siden delvis restitueret, så der høres variationer som *diw*, *dyw* (= dyb), og da kan oprindeligt urundede former være fanget med (ved såkaldt hyperrestitution): *driw*, *dryw* (= drive).

I nogle af de nævnte dialekter høres en vis variationsbredde mht. labialiteten. Således udtales sydøstjysk *iw* og *ew* ofte med delvis rounding, sønderjysk *yw*, *öw* lige så ofte delvis urundede (i størstedelen af området, jf. JO, K 2.7–2.8) – begge dele uanset labialiseringsforholdet i gl.da.

Blandt bagtungevokalerne tenderer w-diftonger med /å/ og /a/ til sammenfald i Sønderjylland; *ɔw* kan dér udtales så stærkt delabialiseret og/eller åbnet (*åw*, *aw*), at det lyder i retning af *aw*: *nɔwə*, *nawə* (= noget). Da samtidig *aw* i det vestlige Sønderjylland har labialiseret udtale (> *åw*, *aw*), må man for dialekten her regne med sammenfald af de to diftonger: *såw* (= sove, save). Samme forhold gælder på Lolland, hvor der er fri variation *dɔw*, *daw* (= dag), *bɔw*, *baw* (= bov). Også på Sydvestfyn er udtalen af *ɔw* ændret mærkbart, men hér ved at vokalen er skudt frem til fortungen: *ɔw* > *öw* (el. lign.); herved er den tømte *öw*-position (se ovf.) blevet opfyldt på ny, og et glidende /å/ (jf. 1.3) har kunnet brede sig ind på udtalen *ɔw*. I de jyske Lillebæltsegne er en tilsvarende fremskydning standset midt i munden (uden fonematiske konsekvenser): *nəwə* (= noget).

Det mest radikale sammenfald af w-diftonger udviser bydialekten i Aabenraa: bortset fra at gammelt *iw* og *yw* er blevet til *(j)u(·)*, ses de alle udviklet til *aw*: *ˈlaw* (= lave, leve, love, løve, lue), jf. Olsen, K.M. 1949 – dette formentlig under påvirkning af nedertysk, som kun har denne ene w-diftong.

J-diftongerne er anderledes stabile i vore dialekter. Når man i rigssproget siger *væj* (= vej) og *tøj* (= tøj) med bagtungevokal, er der tale om en særudvikling, for dialekterne har gennemgående udtaler som *væj(·)*, *tøj* (afspejlende gl.da. *veg*, *tyg*).

2.2. Andre iørefaldende udtaler

I Kristensen, M. 1933, 136 ff. anføres en række eksempler på fortungelyd, som hævdes trukket tilbage i munden af efterfølgende r-lyd. To jyske lydovergange er særligt iørefaldende, fordi udviklingen har ramt almindeligt brugte ord. Ved den ene er gl.da. kort /y/ foran r i det meste af Nørrejylland udviklet til *a*: gl.da. *dyr* > nørrejysk *daːr* (= dør; med vokalforlængelse, jf. 3.1); udtalen med *æ* på Djursland og dele af Lolland-Falster (*dæːr* hhv. *dær*) er muligvis et mellemtrin på vejen mod *a*. Den anden overgang har i det midterste Østjylland ramt gl.da. (tidligt forlænget) /ø/ foran r + (siden bortfaldet) præet.- el. ptc.endelse: gl.da. *førthe* > midtøstjysk **føːrðə* > *foːr* (= førte), modsat alm. nørrejysk *føːr* (også med bortfaldet endelse). Svarende hertil ses overgang *ör* > *år* i mange bornholmske ord (*smør*, *først*) og rester af noget lignende i Nordsjælland. De nævnte lydudviklinger står fast, men at et r (langt op i tiden artikuleret med fortungen, jf. 5.5) skulle trække vokaler bagud i mundhulen, virker ejendommeligt.

Kendt fra nogle få ord i rigssproget og øsmål, men noget mere udbredt i jysk, er såkaldt "r-brydning": et gl.da. kort /y/ blev foran -rt(h) udviklet til *ju*, *jo* og siden (i lighed med /juː/, jf. 1.6) accentforskuet > *yw*, *øw*, *ow*, *åw* etc.: gl.da. *hyrthe* (= hyrde) > vendsysselsk *høwær*, sydjysk *hjōwær*. Jf. Kristensen, M. 1933, 136 ff.

I store dele af Nord- og Midtjylland har /æ/ udviklet diftongisk udtale *æj*, *äj* foran st: *hæjst* (= hest), *næjːstæn* (= næsten). I et herfra adskilt sydøstjysk og østsønderjysk område har /æ/ udtalen *æj* foran s (uden yderligere konsonant efter): *græjs* (= græs), *blæjːs* (= blæse); men: *hæst* = hest!

Begge dele kunne tænkes at afspejle gammel forlængelse, da det langvokaliske /æ:/ i naboområder manifesteres på lignende vis: på Vestfyn *aj*, i Nord- og Midtvejdssyssel undertiden med glidning (jf. Espegaard 1995, I, 220: *hæj's* = hæss).

I dialekten på Læsø synes der på niveauerne halvlukket el. halvåben vokal ofte udviklet midttunge-allofoner, ja sågar allofoner der rækker hen over midten. Fx har *hø.l* (= hylde) bagtungevarianten *ho.l*, mens *løq* (= låg) har fortungevarianten *löw* (via **låw*). Tendensen gælder også ved langvokaler: *lo.q*, *lø.q* (= låge).

2.3. Svagtryksvokalisme

Efter den urnordiske synkope var der to store hovedtyper af (usammensatte) ord: énstavelsesordet, fx oldisl. *dómr*, *hopp* (= dom, hop), og tostavelsesordet med hovedtryk på første stavelse, fx oldisl. *dæma*, *dóttir*, *gomul* (= dømme, datter, gammel fem. sing.); hertil kom (især i bøjningsformer) trestavelsesord med hovedtryk på første stavelse, fx oldisl. *hoppaði* (= hoppede). Trykfordelingen i tostavelsesordet har formentlig været som i nutidigt svensk: fortis (stærktryk) + levis (noget svagere tryk), med SAOBs trykmarkering: 3-2. I trestavelsesordet var trykfordelingen formentlig fortis + levis + levissimus (egentlig svagtryk: 3-2-1. I levis-stavelser skelnes der uden vanskelighed mellem svagtryksvokalerne *a*, *i*, *u* (som vist i eksemplerne ovenfor), men i levissimus-stavelser vil vokalkvaliteten altid være mindre distinkt, mere "slap".

Det punkt, hvor dansk mest iørefaldende har udviklet sig bort fra de øvrige nordiske sprog, er udviklingen (tildels afviklingen) af vokaler i flerstavelsesordenes trykssvage stavelse(r). Drivkraften var som påpeget i Skautrup 1944-68, I, 224 f. en dynamisk styrkelse af den trykstærke førstestavelse på de trykssvage stavelers bekostning, i tostavelsesordet således en overgang til trykfordelingen stærk fortis + levissimus (4-1). Under disse betingelser tenderede svagtryksvokalerne mod at falde sammen i en udifferentieret "midttervokal" (*ə*), og denne overgang fandt sted i samtlige danske dialekter: *hoppe*, *datter*, *gammel* – fraset bornholmsk, hvor svagtryksvokalen *a* stadig holdes ude fra *ə* (< ældre *i*, *u*): *hoppa*. Jeg ser i denne sammenhæng bort fra trykssvagt *a*, *i*, *u* mv. i suffikser, reducerede sammensætningsled etc.

I yderste konsekvens fører denne udvikling til bortfald af den trykssvage stavelse (altså > trykfordelingen 4-0). Så vidt er det i dansk højest kommet, når stavelsen ender på svagtryksvokal (uden efterfølgende konsonant): glda. *dōme*, *fiske* > jysk *dōm*, *fe(·)sk* el. lign. (= dømme, fiske); svagtryksvokal i "dækket stilling", dvs. med efterfølgende konsonant, er altid bevaret: *gamal*, *dōmər*, *feskət* (= gammel, dømmer, fisket).

Bortfald af udlydende svagtryksvokal (ved såkaldt apokope) finder man både i jysk og i ømålene (blot ikke i bornholmsk); men den har forskellig fonematisk status vest og øst for Lillebælt. I jysk er apokopen obligatorisk: *dōm*, *nōt* el. lign. (= dømme, nytte, med reduktion til én stavelse); *glu.ən* el. lign. (= gloende, med reduktion til to stavelser); *wasəl* el. lign. (= varsle, med opretholdt stavelsesantal, men kun pga. indskudt støttevokal). Apokoperede ord er altid forskellige fra tilsvarende ord med andenstavelsen -*ə*: midtøstjysk *nōt* (= nytte), men *nōtə* (= nytter, nyttig).

I ømålene er apokopen fakultativ; og et *ə*, der i daglig tale svinder eller blot viser sig som en forlængelse af den foregående lyd, vil oftest dukke op igen i distinkt udtale: *dōm*, *dōmə* (= dømme), *nōt*, *nōtə* (= nytte), *glow.nə*, *glowənə* (= gloende). De dialekttalende er bevidste om den mere eller mindre forsvundne stavelse, vil altså opfatte *glow.nə* og *glowənə* (= gloende) som ét og samme trestavelsesord, der ikke helt rimer på et tostavelsesord som *kownə* el. *kow.n* (= kone). Kun i et par typer af gamle trestavelsesord er siddestavelsen også i øsmål helt bortfaldet: dels i svage -ede-

præterita: *klap̃(ð)* (= klappede), dels i suffikset for nomina agentis: *fesk̃ar* (= fisker, < glda. *fiskare*), og dette sidste endda kun i østlige øsmål (jf. ØMO Till., kort 26). Apokopens prosodiske konsekvenser vil blive behandlet i 6.8.

På trods af apokopen savner jysk langt fra tryksvage andenstavelser på -*ə*. For det første er suffikset -*lig* oftest udviklet til -*l̃ə* og morfemer som -*er*, -*et* udtales i mange egne -*ə* (jf. JO, K 6.2 hhv. K 6.1). For det andet har glda. halvvokal i forb. -*/je/* overlevet som svagtryks-*i*, i hovedparten af de jyske dialekter videreudviklet > *ə*: glda. *beggje* > *beqi*, *beq̃ə* (= begge); jf. Ringgaard 1971. For det tredje er der i reglen indskudt støttevokal i ord med udlyd på glda. /rv/, /rgh/, /lgh/ mv.: glda. *f̃ølghe* > *f̃øl̃əq* (= følge), med senere bortfald af svagtryksstavelsens udlydskonsonant > *f̃øl̃ə*. For nogle dialekter er et sådant svarabhakti-*ə* fakultativt i mange flere fonemkombinationer, fx vendsysselsk *ar'(ə)m* = arm, sydvestjysk *sæj'l*, *sæjəl* (= sejle), sydvestsønderjysk *kir'k*, *kirək* (= kirke). Endelig er afsluttende svagtryksvokal ofte bevaret eller tilføjet i kæle- og skældsord, fx *kyl̃ə* (= kylie; kalderåb til kyllinger).

På Nordvestdjursland (og tidligere i større dele af Østjylland) er et (gammelt el. sekundært udviklet) *ə* normalt blevet rundet i absolut udlyd, fx *bæl'ə* > *bæl'o* (= bælg).

I samtlige danske dialekter ses en stærk tendens til, at småord knyttes så tæt (enklitisk) til en umiddelbart forudgående trykstærk stavelse, at de opfører sig som afsluttende levissimus-stavelse i det pågældende ord: *ka du pas-en* (= kan du passe den?) rimer fuldstændigt på *kassen*. Den trykstærke stavelse kan endog opnå stødbasis ved enklisen (jf. 6.2–6.3): sjællandsk *'jo' deð 'ska'-j̃ə* (= jo, det skal-jeg); jysk *'ta æ 'pæ'ŋ, jamən s̃ə 'ta'-əm da* (= tag pengene! jamen så tag-dem da!); *'i 'wa-ð'ər ṽəl 'hælər 'entj* (= I var-der vel heller ikke?). Regler for sjællandsk enklisestød er givet i Geist 1971.

3. Forlængelse af vokal

3.1. Forlængelse i åben stavelse

Fra starten af 1300-tallet indtraf i hele det danske sprogområde en forlængelse af glda. kort vokal, som traditionelt er blevet kaldt "forlængelse i åben stavelse" (dvs. forlængelse i den trykstærke førstestavelse af et flerstavellesord, for så vidt denne stavelse ikke ender på konsonant). Altså glda. *take* > *t̃ake* (= tage), idet *k* regnes til den tryksvage andenstavelse; men ingen forlængelse i glda. *takke* eller i *tanke*, hvor det lange, såkaldt geminerede *k* (jf. 5.1) hhv. konsonantgruppen *ŋk* fordeler sig på de to stavelser, og førstestavelen derfor er "lukket".

If. Hansen, Aa 1961-1972, I, 388 f. omfattede denne forlængelse dog i princippet alle glda. kortvokaler foran en enkelt kort konsonant, altså også i gamle énstavellesord: glda. *tak* > *t̃ak* (= tag), men ingen forlængelse i glda. *takk*, *t̃ænk* (= tak!, tæn!). Omvendt blev i princippet alle glda. langvokaler forkortet foran konsonantgruppe eller lang konsonant; i denne forbindelse forsvandt de (fra oldislandsk velkendte) "overlange stavelser": *hj̃ālm* > *hjalm*, *hj̃ælm* (= hjælm), *ñātt* > *natt* (= nat).

Dansk var i den tidlige middelalder på vej mod den stavelsesstruktur, som dominerer i nutidigt svensk: at alle trykstærke stavelser er lange. Enten har de lang vokal + konsonant: *b̃ön*, *dryg* (= bøn, drøj), eller de har kort vokal + konsonantgruppe eller lang konsonant: *hj̃älm*, *natt*, *kyss* (= hjælm, nat, kys). Denne udvikling blev dog i dansk bremsset på flere måder. Dels skete der snart generel forkortelse af lang konsonant: glda. *kyss* > *k̃øs*, glda. *kysse* > *k̃øs(ə)* (jf. 5.1 slutn.), hvilket

førte til ny kortstavelser. Dels blev der udviklet (kortvokaliske) diftonger af forbindelserne vokal + glda. /p/, /k/, /f/, /gh/, /th/ (jf. 5.1) – i stedet for at vokalen som i svensk forblev lang eller endda blev forlænget: glda. *blēf* > *blæw*, *blōw* etc. (= blev; men på svensk *blev*), glda. *veg* > *væj* (= vej; men på svensk *väg*). Det skal tilføjes, at både dansk og svensk i et vist omfang har opretholdt eller udviklet "overlang" stavelse i ords bøjningsformer, idet langvokal fra grundformen "smitter af" på bøjningsformerne; fx har præet. *leæst(ə)*, *lø:st(ə)* (= læste) og ptc. *le(ʻ)æst*, *lø(ʻ)st* (= læst) langvokal på grundlag af inf. *leæs*, *lø:s* etc.

Kort stavelse har altså overlevet i dansk (lettest genkendelig i énstavelsesord som *i*, *tin*, *tak*, hvor den ringe sonore lydmasse har hindret udvikling af stød, jf. 6.2). Én dialekt danner dog undtagelse: bornholmsk følger overordnet den svenske model og har forlængelse (forudsat stærktryk) af alle stavelser med kort vokal (evt. + enkelt konsonant). I nogle tilfælde falder forlængelsen som i svensk på den korte vokal: glda. *veg* > *va:j*, glda. *hav* > *ha:w* (= vej, hav); i andre tilfælde falder den modsat svensk på den korte konsonant: glda. *sun*, *vin*, *logh* > *søn*, *ven*, *law* (= søn, ven, lov).

Dialekterne udviser mange undtagelser fra de almindelige danske kvantitetsregler. Sejro-dialekten har således opretholdt de gammeldanske længdeforhold foran konsonantforbindelserne /sp/, /st/, /sk/: glda. *kvāst* > *kōst* > *kow'st* (= fejekost), men glda. *kost* > *kāst* (= kost, mad). Og for nogle af de gamle langvokaliske ord (fx *besk*, *høst*) er længden videreført i samtlige eller de fleste dialekter, eller den kan (i jysk) have sat sig spor i en "afkortet glider" (jf. 4.3): *bjæsk* (= besk, snaps). Grundige undersøgelser om kvantitetsudviklingen savnes, så mange detaljer savner forklaring. Fx at glda. *mjæl* (= mel) har fået forlængelse i Nørrejylland (> *mi'al*, *mi:l*), men er forblevet kortvokalt på Øerne og i Sønderjylland (> *mæl*, *mjöl* el. lign.); eller at glda. *visin* (= vissen) har fået forlængelse i sjællandsk (> *viāsən*), i nordvestjysk (> *we'sən*) og formentlig på Djursland og Samsø (> *wejsən*, jf. 2.2), men ikke i fynsk og lollandsk. "Formkampen" mellem kort og lang vokal må have bølget frem og tilbage over lange tidsrum.

3.2. Særlige forlængelser af /a/

Tidligere mente man, at den glda. kortvokal /a/ blev forlænget også i en lang række andre stillinger end i ovennævnte "åbne stavelse", nemlig foran bestemte konsonantgrupper eller lange konsonanter (mest udbredt foran /nd/ og /ld/). I sådanne stillinger udviser dialekterne nemlig ofte samme rundede langvokal som ord med glda. /a·/, altså *a·*, *å·*, i visse tilfælde sågar *o·*, *uə* (jf. 1.3–1.4), fx. glda. *brand* > *bra'n*, *brå'nj*, *bruə* etc. (= brand), glda. *halde* > *ho'l*, *huə* etc. (= holde). Eller dialekterne kan have rundet kortvokal (*brån'*, *hålj'* etc.), forklaret med, at det forlængede /a·/ siden er blevet udsat for ny forkortelse. Kort& (specielt kort 2-8 og 11) giver et yderst broget billede af de påståede forlængelser + rounding (+ forkortelse).

En alternativ forklaring på virvaret gives i Hansen, Aa. 1961-1972, I, 135f. (om end delvis foregrebet i Kristensen, M. 1933, 207 f.) Det antages hér, at /a/ som kortvokal stedvis har udviklet rundet allofon *a*, *å* foran konsonantgrupper af de nævnte typer, og at disse rundede allofoner så siden (på grund af deres lydkvalitet) er blevet identificeret med langvokalen /å·/ i figur 1 og 2a. En kvalitets-, ikke en kvantitetsændring satte altså det hele i gang. Udtaler med *o·* og *uə* foran /nd/ (især på Sjælland og i det mellemste Østjylland) forklares fortsat bedst ved, at det (nu ved rounding + forlængelse, ikke omvendt) dannede /å·/ nåede at indhente lydudviklingen af ældre /å·/.

Endelig kan jo både traditionen og Hansen have ret. Selv hvis de fleste af de betragtede udviklinger er startet med lydrunding, kan nogle af de mere massive udviklinger (fx /a/ > /å·/ foran

/nd/) jo godt tænkes startet med forlængelse. Samme forlængelse har /æ/ nemlig fået foran /nd/ i det meste af Jylland (jf. Kort& 74), og i bornholmsk er /æ/ blevet forlænget foran en hel række konsonantforbindelser, jf. Thomsen og Wimmer 1908; endelig er der i pkt. 2.2 antydnet mulig jysk forlængelse af /æ/ foran /s/ og /st/.

3.3. Forlængelse ved apokope

Da apokopen slog igennem i jysk, afsatte den i nogle typer af apokoperede tostavelsesord såkaldt "erstatningsforlængelse" på kortvokal i den foregående stavelse (jf. nærmere pkt. 6.5). Glda. tostavelsesord på kort vokal + /sp/, /st/, /sk/ har overalt fået vokalforlængelse (modsat tilsvarende enstavelsesord); til grundformen *fast* er således udviklet bf. og plur. *fâ:st*, *fa:st* etc. (= faste). Ord med gllda. /a/ fik herved samme langvokal (*a:*, *â:*) som ved forlængelse i åben stavelse (jf. 3.1); og også ved andre vokaler ses spor af, at den erstatningsforlængede vokal har fulgt udviklingen af tilsvarende vokal forlænget i åben stavelse: gllda. *roste* > *rōste* > jysk *ruast* (= roste, mæsket malt). I Nordvestjylland (ned til Ringkøbing fjord) er der sket tilsvarende "erstatningsforlængelse" foran /f/, /s/ (+ evt. klusil): *skaf*, *le:st* (= skaffe, liste)

Yngre er formentlig vokalforlængelsen foran ustemt konsonant(forbindelse) i Nord- og Midtvestsyssel samt i et midtsønderjysk område: gllda. *sætte* > *sæ:t* (= sætte), gllda. *fiske* > *feske* > *fe:sk* (= fiske). Forlængelsen høres også i hele den syd- og østlige del af Sønderjylland, som har tonal accent (jf. 6.1), men er her fakultativ. I alle tilfælde beholder en således forlænget vokal kortvokalens kvalitet (jf. Espegaard 1972-74, Ottensen 1961-1969), viser fx ikke tilbøjelighed til glidende udtale, og er ofte mere åben end tilsvarende langvokal: sønderjysk *sæ:t* (= sætte), men *sæ:t* (= sjette; med gammel langvokal). I Vendsyssel høres lignende vokalforlængelse i apokoperede ord, hvor roden ender på en enkelt stemt konsonant (+ evt. ustemt konsonant), men dette skyldes en endnu yngre fremrykning af erstatningslængde fra efterfølgende stemt konsonant: gllda. *hente* > *hen:t* > *he:nt* (= hente). Begge sidstnævnte typer af forlængelse er ustabile, idet længden bortfalder ved tilføjelse af stavelsesdannende endelse; det hedder i præsens (r) *sætə(r)*, *hentə(r)* (etc.).

Også vokalforlængelsen i Nordvestjylland (ned til Ringkøbing fjord) i gamle tostavelsesord på /f/, /s/ + evt. klusil er formentlig af yngre dato: *skaf*, *le:st* (= skaffe, liste). Ganske vist bevares vokalforlængelsen hér foran stavelsesdannende endelse: *skafər* (= skaffer, præs.); men som eksemplet også antyder, har den forlængede vokal aldrig fået samme kvalitet som den tilsvarende langvokal.

4. Forkortelse af vokal

Som nævnt i 3.1 er gllda. lang vokal i almindelighed blevet forkortet foran konsonantgruppe (herunder lang konsonant). Men også andre forhold kan have udløst vokalforkortelse.

4.1. Forkortelse af snævre vokaler i udlyd

I gammeldansk var alle trykstærke vokaler lange, hvis de stod i ren udlyd (en position, de kun havde i énstavelsesord): gllda. *bȳ*, *i:*, *pū* (= by, i, du). Senere udvikledes kortvokaliske former i trykssvag stilling (fx præp. *i*, i modsætning til trykstærkt adv. *i:*), og sådanne former kunne til slut sejre selv under stærktryk (fx pron. *du*). Det sidste dog ikke på Sjælland og Bornholm, hvor der fortsat skelnes mellem trykstærk og trykssvag form af sådanne pronominer: *diūw*, *døw*, *du:* (el. lign.) hhv. *du*.

I de øvrige ømål samt i det sydøstlige Sønderjylland er der sket generel forkortelse af de snævre vokaler /i·/, /y·/, /u·/ i udlyd af gamle énstavelsesord: glda. *bȳ* > (')*by*, *byj* el. lign. (= by), og samme udvikling ses ofte i Vendsyssel. Forkortelsen sker også, hvor vokalen er kommet i udlyd ved bortfald af glda. -t, -th, -gh (i forlængelse af spirant- og klusilsvækkelse, jf. 5.1): glda. *klūt*, *tīth*, *tȳgh*, *stī(gh)* > fynsk 'kløw (= klud *ti* (= tid), alsisk *ty* (= tøj), vendsysselsk *sti* (= sti). Som spor af den forsvundne længde træffes i ældre nordvestfynsk klusilparasit (jf. 6.7): (')*bijg* (= bi), jf. Andersen, P. 1958, 80. På Vestfyn og delvis i Vendsyssel har forkortelsen af glda. /i·/, /y·/, /u·/ ramt også gamle tostavelsesord, som herved har fået énstavelsesform: vestfynsk 'b*i*j, 'k*ly*w (= bide, klude; enslydende med: bi, klud), vendsysselsk *ry* (= rydde; < glda. *rythje*). Almindeligvis annulleres forkortelse af glda. /i·/, /y·/, /u·/, når der tilføjes stavelsesdannende bøjningsendelse: østfynsk *kløw'i*, *klø'wi* (= kluden), lollandsk *ti'an*, *ti'ar* (= tiden, tider), vendsysselsk *hu'an* (= huden); men ikke i de sydøstlige sønderjyske dialekter: *tiə* (= tider, plur.).

En tilsvarende forkortelse af /i·/, /y·/, /u·/ er sket i énstavelsesord på -s: glda. *grīs*, *lȳs* > *gris*, *lys* (= gris, lys), men her går Sjælland fra, og det sønderjyske område er indskrænket til Als. I Vendsyssel høres ord af den nævnte type snart med stød (eller klusilparasit, jf. 6.2), snart med tilsvarende stødløs glider: *grij's*, *griks*, *grijs* (= gris), og tilsvarende veksler stød med stødløshed i Sydøstjylland (mellem Horsens og Vejle): *mew's*, *mews* (= mus).

4.2. Forkortelse ved diftongering mv.

Ved spirantsvækkelse (jf. 5.1) blev glda. /w/, /th/, /gh/ til diftongkomponent -w, -j (for siden evt. helt at bortfalde), og som led i diftongdannelsen blev den forudgående vokal forkortet, hvis den var lang i glda. Såvel på jysk som i ømål hedder det derfor ikke kun *graw* (= grav), *smæj*, *sme* (= smed), *wæj*, *væj* (= vej) modsvarende glda. kortvokal (*graw*, *smeth*, *wegh*), men også *rōw'*, *ræw'* etc. (= røv), *røj'*, *rø'* (= rød), *sæj'*, *sej'* (= sej) modsvarende glda. langvokal (*rōw*, *rōth*, *sēgh*).

Som eksemplerne viser, er forskellen på oprindelig kort- og langvokaliske énstavelsesord alene den stødbasis (jf. 6.2), den glda. langvokal tilbød, og som i stød-dialekter normalt har bevirket stød på den efterfølgende diftongkomponent (el. ved dennes bortfald på "erstatningsforlænget" vokal). I tilsvarende gamle tostavelsesord ses slet ingen tegn på, om vokalen var lang eller kort i glda.: jysk *læj'*, sjællandsk *læj'*, *læ'j* = 1) leje (verb.) (< glda. *lēghæ*), 2) liggende stilling (< glda. *legghæ*); men her er udjævningen formentlig allerede sket ved "forlængelse i åben stavelse" (jf. 3.1), hvorefter der generelt er sket forkortelse ved diftongeringen. At diftongen så i ømål kan høres med længde på første komponent (fx *læ'j*), hænger sammen med placeringen af "erstatningsforlængelse" (jf. 3.3).

For Øernes vedkommende skete samme udjævning af glda. vokallængde ved klusilerne /p/ og /k/s svækkelse til diftongkomponent (jf. 5.1): glda. *bōk* > *bōw'* (= bog), men glda. *lok* > *lāw*, *low* etc. (= låg); det første ord er helt faldet sammen med *bōw'* = bov (< glda. *bōgh*), det andet adskiller sig højst i vokalkvalitet fra *lōw*, *lāw* etc. = lov (< glda. *logh*, *lof*); glda. *swōp* > *svöw'* (= svøb, trækvind), men glda. *skip* > *skiw* (= skib). Tilsvarende, når glda. /t/ blev svækket til *ð*: glda. *grōt* > *grōð'* (= grød), men glda. *mat* > *mað*, *ma* (= mad). For så vidt angår gamle tostavelsesord, viser udjævningen sig fx i, at *bej'*, *biðə* etc. (= bide, < glda. *bīte*) rimer ganske på *vej'*, *viðə* etc. (= vide, < glda. *vite*).

Hvad bornholmsk angår, afspejler den nutidige vokallængde i spirant- og klusilsvækkede ord slet ikke den oprindelige længde (jf. 3.1).

4.3. Forkortelse ved sammensætning, afledning og bøjning

Såvel på rigssproget som i vore dialekter taber nogle énstavellesord længde (og evt. stød), når de optræder som førsteled af sammensætninger (*bistik*, *rødbrun*) eller forsynes med afledningsendelse (*tidlig*); det gælder mest de ordtyper, som allerede i simpleks viser dialektal tendens til forkortelse (jf. 4.1).

De fleste steder i Jylland har også énstavellesord udlydende på lang vokal + n- el. l-lyd tendens til vokalforkortelse, når de "skifter accent" som forled i en sammensætning (jf. 6.6): vestsønderjysk *sa'ŋ* (= sand), men *'saŋ' bân'* (= sandbund); nordvestjysk *swi'n* (= svin), men *'swen' sti* (= sinesti). Normalt erstattes langvokal af den tilsvarende kortvokal, men de åbnende glidere *iə*, *yə*, *uə* forkortes ved "accentforskydningen" til *je*, *jø*, *wo* el. lign., fx i Thy: *sti'an* (= sten), *'stjen' bro* (= stenbro); *su'al* (= sol), *'swol' skjen* (= solskin).

Også under afledning og bøjning træffes vokalforkortelse i jysk: vendsysselsk *'skjøw' bjænt* (= skævbenet), midtvestjysk *limær* (= limer, koste; plur. af *li'm*), jf. Sandvad 1931, 52 og Jensen, E. 1944, 16 f.

5. Konsonanter

Konsonantfonemerne i gammeldansk har if. Hansen, Aa. 1962-71 omkr. 1300 været følgende (her opstillet separat for forlyd og ind-/udlyd, dvs. for placering før hhv. efter vokalen i en trykstærk stavelse):

a. I forlyd

	Labiale	Dentale	Palatale	Velære	Faryngale
Klusiler					
ustemte (tenues)	/p/	/t/		/k/	
stemte (mediae)	/b/	/d/		/g/	
Spiranter					
ustemte	/f/	/th/ ¹⁾			
stemte	/w/				
Nasaler	/m/	/n/			
Lateraler		/l/			
r-lyd		/r/			
h-lyd					/h/

1) men tidligt (i hele Skandinavien) > /t/, jf. Hansen, Aa. 1967-71, II, 266.

b. I ind- og udlyd

	Labiale		Dentale		Palatale	Velære		Faryngale
Klusiler								
ustemte (tenues)	/p/	/pp/	/t/	/tt/		/k/	/kk/	
stemte (mediae)		/bb/		/dd/			/gg/	
Spiranter								
ustemte								
stemte	/w/ ²⁾		/th/			/gh/		
Nasaler	/m/		/n/		/nn/	/ng/		
Lateraler	/l/	/ll/						
r-lyd	/r/							

2) vel med ustemt allofon /f/ foran anden ustemt konsonant, jf. Hansen, Aa. 1967-71, II.141.

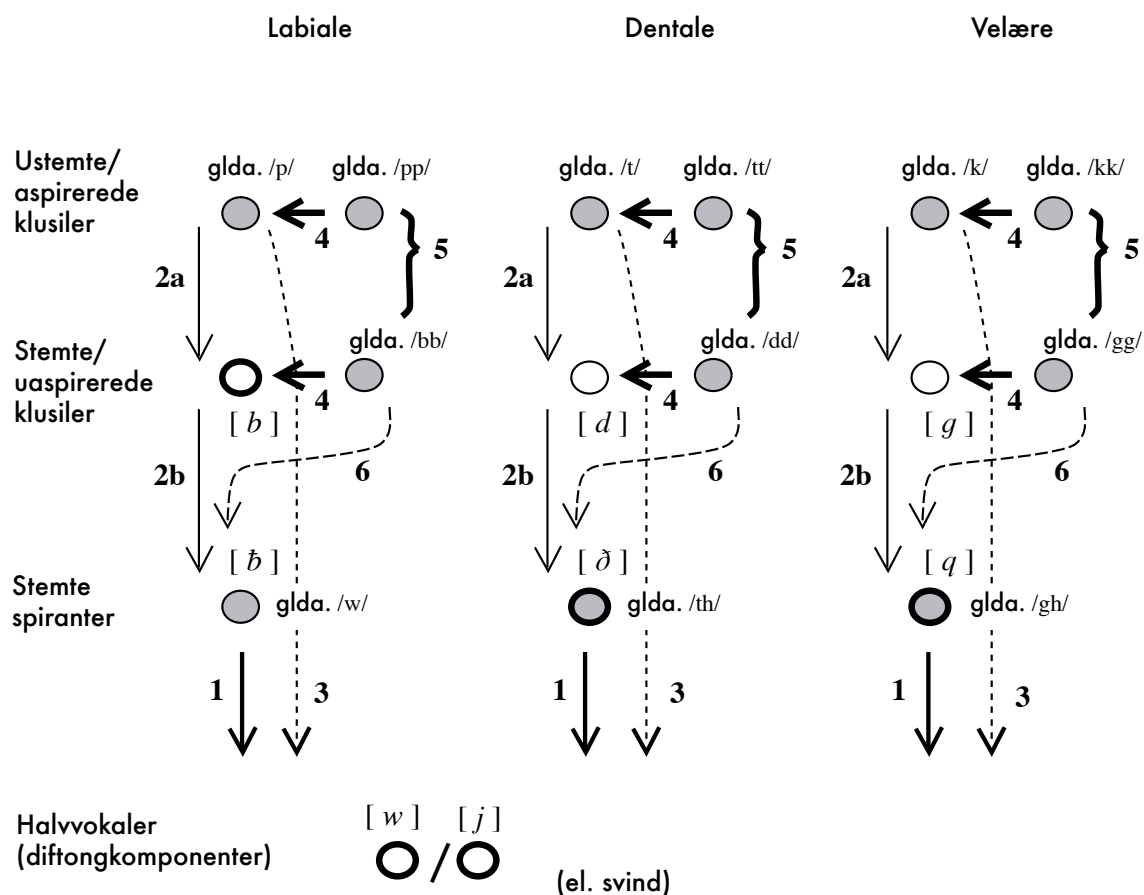
Som det ses af skema b, har de gammelnordiske lange (såkaldt geminerede) konsonanter stadig overlevet; de er dog kun medtaget i skemaet (markeret som dobbelkonsonant), for så vidt deres videre udvikling i dialekterne påkalder særlig interesse. De digrafiske fonembetegnelser /ng/, /th/ og /gh/ er valgt i tilslutning til datidig ortografi; den stemte labiale spirant noteres i opstillingen /w/ (for at holde den ude fra ustemt /f/), men i de glde. eksempler er (såvel ovenfor som i det følgende) anvendt den traditionelle normalisering *f*.

Mens dialekternes vokaler primært har udviklet sig bort fra hinanden i kraft af forlængelse, lydlukning og glidning, så skyldes de dialektale konsonantforskelle først og fremmest svækkelse (i ind- og udlyd), palatalisering og nasalering. Kvantitative ændringer (forkortelse og forlængelse) spiller en mindre rolle og behandles bedst i tilslutning til de førnævnte emner.

5.1. Spirant- og klusilsvækkelse

Allerede forud for 1300 startede i ind- og udlyd (jf. skema b ovf.) en serie svækkelser af spirant og klusil, som bidrog kraftigt til at adskille dansk fra de øvrige nordiske sprog – og fjerne de danske dialekter fra hinanden. Det auditive begreb "svækkelse" dækker over så forskellige udviklinger som (1) slappere artikulation (på skalaen klusil - spirant - halvvokal), (2) tab af stemthed, og (3) forkortelse.

I fase 1 slappedes de stemte spiranter /w/, /th/ og /gh/ til halvvokalerne *w* og *j*, som dannede diftong med forudgående vokal (jf. 4.2) eller helt faldt bort. Jf. pilene 1 i figur 7. /w/ blev normalt svækket til diftongkomponenten *w*, på Bornholm videreudviklet til *v*: glde. *døf* > *døw*, *dæw*, bornholmsk *dæv* (= *døv*); udtalen *döj* i ældre lolland-falstersk skyldes formentlig fejlagtig restitution (jf. 5.3). Dentalen /th/ svækkedes (formentlig via *ð*) til *j*, som siden svandt på Øerne og i Vendsyssel: glde. *stæth* > *stæj*, (*ˆ*)*ste* etc. (= *sted*); siden er *ð* dog restitueret på Sjælland, Møn og Sydfalster: *stæð*. Velaren /gh/ blev til *w* efter bagtungevokal (inkl. /a/), men normalt til *j* efter fortungevokal (i nørrejysk dog *w* efter rundet fortungevokal): glde. *logh* > *lâw*, *law* (= *lov*); glde. *øghe* > sjællandsk *øj*, nørrejysk *yw* (= *øje*); efter snæver vokal er /gh/ i reglen helt forsvundet: glde. *seghe* > øsmål *sighe* > *si* (= *sige*). De nævnte overgange gælder stort set også i stillingen foran

Figur 7.

Spirant- og klusilsvækkelse (i ind- og udlyd). Cirklerne markerer positioner i mundhulen (i vandret dimension: bag tænderne, ved foragenen, ved bagganen; i lodret dimension: lukkelyd (ustemt hhv. stemt), hæmmelyd, halvvokalisk lyd). Cirkel udfyldt med gråt markerer glða. konsonant (med vedføjet fonembetegnelse). Fed cirkel markerer fonem i moderne dansk rigssprog (med udtale tilføjet i firkantet parentes). Nummererede pile viser de vigtigste lydudviklinger omtalt i teksten.

konsonant (i ord som *gavl*, *aften*, *løgn*) – og de gælder tillige de tilsvarende glða. klusiler /p/, /t/, /k/ i denne position. Klusilerne i ord som glða. *opne*, *betre*, *sakne*, *røkte* (= åbne, bedre, savne, røgte) må tidligt være blevet svækket til /w/, /th/, /gh/ (rimeligvis via (halv)stemte allofoner *b*, *d*, *g*), og derpå har de fulgt den netop beskrevne udvikling. Jf. Kort&, 116 ff.

Ellers var det først i fase 2, at de korte klusiler /p/, /t/ og /k/ blev ramt af svækkelse – og det kun direkte efter (trykstærk) vokal (i ord som glða. *tape*, *vite*, *klok* = *tabe*, *vide*, *klog*), ikke efter konsonant (glða. *hamp*, *vente*, *brink*). I første omgang førte også denne svækkelse vel til (halv)stemt *b*, *d*, *g* (jf. pilene 2a i figur 7), hvilket kan foreklare skriftsprogets notationer (*b*, *d*, *g*).

Herfra fortsatte svækkelsen til stemt spirant (jf. pilene 2b). Begge de nævnte positioner stod jo tomme efter spirantsvækkelsen. Det formodes i Hansen, Aa 1962-71, at de svækkede klusiler gennem lange tidsrum kunne udtales såvel klusilisk som spirantisk, men i længden sejrede spirantudtalen. I bornholmsk gælder dette dog kun labialt (*v*) og dentalt (*ð*), mens det velære endepunkt blev stemt klusil (*g*): glda. *hōp*, *ete* > bornholmsk *håv*, *æða* (= hob, æde), men glda. *kake* > bornholmsk *ka·ga* (= kage).

De oplagte resultater af klusilsvækkelsen er spiranterne *b̥* (bilabialt *b*, som i spansk *Barcelona*), *ð*, *q*. Disse spiranter høres også i større eller mindre dele af Nørrejylland: for glda. /p/ nord for Limfjorden (gllda. *tape* > *ta·b̥*, *tå·b̥* = tabe); for glda. /k/ i hele Nørrejylland (gllda. *løk* > *lø·q* = løg, gllda. *ake* > *a·q*, *å·q* = age); for glda. /t/ i hovedparten af nørrejysk (gllda. *gate* > *gå·ð* = gade). Når man herudover møder en betragtelig variation af udtaler, skyldes det sekundære udviklinger.

For at begynde med jysk, er det bilabiale *b̥* (< glda. /p/) afløst af stemt (klusilisk) *b* i Århus-egnen, videreudviklet til (labiodentalt) *v* i størstedelen af Nørrejylland (*ta·v*, *tå·v* = tabe), og denne sidste lyd siden afstemt til sønderjysk *f*: *ta·f* etc. (dog sådan at *v* for det nordlige Sønderjyllands vedkommende er bevaret i indlyd: præs. *ta·və*); selv nord for Limfjorden er *b̥* opgivet i yngre dialekt til fordel for rigssprogets *b*. Det "bløde" *q* (< glda. /k/) er (parallelt med nørrejysk *v*) blevet afstemt i Sønderjylland > *x* (*lø·x*, *lø·x* = løg, (°)*a·x* = age); mod nord igen med undtagelse for indlyd (*a·qə* = ager, præs.). Det "bløde" *ð* er bortfaldet i Vendsyssel og enkelte andre steder; if. Veirup 1955 har en let forskydning af artikulationsstedet frem mod tænderne ført til (alveolært) *r* i Sønderjylland og det mellemste Vestjylland (*ga·r*, *gå·r* = gade; med mulighed for efterfølgende svækkelse til *ə* el. bortfald); og omvendt har forskydning bagud i munden ført til *j*-lyd i det midterste Østjylland (*gå·j*) – hørt videst omkring efter glda. /u/ el. /u·/: glda. *klūt* > *klū·j* (= klud); sporadisk i Midtjylland er /t/ sågar endt med en udtale bag i munden: *kjəq* (= kød).

I ømål må udviklingen til *b̥*, *ð*, *q* være forløbet så hurtigt og/eller så tidligt, at gammeldansk /p/, /t/, /k/ over en kam faldt sammen med de gamle spiranter /w/, /th/, /gh/ og fulgte deres udvikling til halvvokal (*w*, *j*) eller svind. Jf. pilene 3 i figur 7. Ligesom ved spirantsvækkelsen er det først og fremmest dentalen, altså /t/, som svandt fuldstændigt (formentlig via *j*): glda. *gate* > *gə·*, *ga·*, *gə·ə*; på Sjælland, Møn og Sydfalster er *ð* dog restitueret i nyere tid (*gə·ð*, *ga·ð*), formentlig ved påvirkning fra rigssproget. Men også velaren /k/ viser tendens til svind i ømålene (undtagen sjællandsk), oftest som videreudvikling af *j* (i ord som *lege*, *høje*), sjældnere som videreudvikling af *w* (i ord som *klog*, *love*). For detaljer, også om senere (og undertiden fejlagtig) restitution af *j* og *w*, se Pedersen, I.L. mfl. 1981.

Sammenfaldet på Øerne af gammeldanske klusiler med de tilsvarende gammeldanske spiranter førte til et betragteligt antal homonymer (ens udtalte ord): sjællandsk *løj·* (= løg, < glda. *løk*) udtales ganske som *løj·* (= løj, præt., < glda. *løgh*), fynsk *lå* (= lod, andel, < glda. *lot*) ganske som *lå* (= låd, uld, < glda. *lod*). Og da sjællandsk danner basis for rigssproget, kan man heller ikke i sidstnævnte høre forskel på fx *lov* (= (tak og) lov; < glda. *lof*) og *lov* (= (retslig) lov; < glda. *logh*).

Efter klusilsvækkelsen bestod der ikke længere en systematisk modsætning mellem lang og kort klusil, for førstnævnte forekom kun i stillingen efter vokal, og netop i denne stilling var sidstnævnte blevet svækket. De oprindeligt lange klusiler /pp/, /tt/, /kk/, /bb/, /dd/, /gg/ kunne altså uden risiko forkortes – uafhængigt af, hvordan og hvornår forkortelsen af andre lange konsonanter skete (for /nn/, /ll/ se 5.2). En simpel forkortelse, vist med de fede pile 4 i figur 7, ville føre til samme enkle modsætning som i forlyd: korte ustemte klusiler /p/, /t/, /k/ over for korte stemte

klusiler /b/, /d/, /g/. Så simpelt forløb udviklingen dog kun i bornholmsk – senere med palatalisering af *g* i stillingen efter fortunevokal: glda. *egg* > *ædj* (= æg).

I ømålene synes de to rækker af lange konsonanter /pp/, /tt/, /kk/ og /bb/, /dd/, /gg/ at være faldet sammen inden ovennævnte forkortelse, jf. sammenfatningerne 5 i figur 7. Både glda. *lapp* (= lap) og *labbb* (= lab) hedder på sjællandsk *lap*, både glda. *dække* (= dække) og *dægge* (= kæle) udtales på fynsk *dæk*; tilsvarende i rigssproget, om end forskellen normalt er fastholdt i vort konservative skriftsprog. Vokalforlængelse i ordene med gammelt /bb/, /dd/, /gg/ har dog ofte – og gennemført i sjællandsk – modvirket totalt sammenfald: *dækə* (= dække), men *dæ·kə* (= dægge). Det er muligvis samme forlængelse, som på Øst- og Sydfyn samt i hovedparten af Sønderjylland har sat sig spor som *j* i *jt* (< glda. /dd/), se ndf.

I jysk er billedet helt anderledes end på Øerne. /bb/, /dd/ og /gg/ faldt ikke sammen med /pp/, /tt/ og /kk/; tværtimod ser de ud til ved tidlig forkortelse (> *b*, *d*, *g*) at have sluttet sig til de klusiliske allofoner *b*, *d*, *g* af gammelt /p/, /t/, /k/; de har så fulgt disses videre udvikling til spiranter; jf. pilene 6 i figur 7. Det hedder derfor i midtøstjysk *næb* (= næb; < glda. *nebb*), *brɔj* (= brod; < glda. *brodd*), *hoq* (= hugge; < glda. *hugge*). Sådanne ord har i jysk kort vokal, medens tilsvarende med glda. kort /p/, /t/, /k/ har lang vokal: *slæb* (= slæb), *flåj* (= flad), jf. den gamle hovedregel for vokallængde (3.1).

En bemærkelsesværdig afvigelse træffes i det meste af Vestjylland, i Sydøstjylland og i hovedparten af det nordlige Sønderjylland. Her har glda. énstavelsesord med /gg/, fx glda. *skegg* (= skæg), sluttet sig til tostavelsesordene med /kk/, fx glda. *drikke* (= drikke), og har derved fået udlyd på *k*: i vest- og sydøstjysk rimer *ske*"*k* på *dre*"*k* (med vestjysk stød, jf. 6.4), i nordligt sønderjysk *skek* på *drek*. I indlyd følger /gg/ derimod den jyske hovedregel: glda. *hugge* > *hoq*(·), *ho·ch* etc. (= hugge).

If. Ringgaard 1960, 108 f. skyldes denne særegne kobling formentlig, at klusilernes sonoritets- og aspirationsmodsatninger udviklede sig forskelligt i ind- og udlyd. Aspirationen ved /p/, /t/, /k/ (lange såvel som korte) kom kun til fuldt udtryk i udlyd, mens den i indlyd nok så meget blev manifesteret som spændthed, bl.a. med strubelukke samtidig med lukket i mundhulen. Med tiden blev strubelukket forskudt, så det indtraf før mundlukket (som "vestjysk stød"): *p*, "*t*", "*k*". Ved geminaterne /bb/, /dd/, /gg/ (som jo ikke havde korte modsvarigheder) gik sonoriteten først tabt i udlyd, dvs. tidligere i (subst.) *hugg* end i (verb.) *hugge*, og på dette tidspunkt har udtalen af ustemt media i udlyd (*hugg*) muligvis mindet så stærkt om uaspireret, spændt tenuis i indlyd (fx *lukke*), at førstnævnte gruppe sluttet sig til sidstnævnte. Det kunne tænkes at være samme spændthed i udlyd, som i Thorsen, P.K.1894, 35 markeres *p*', *t*', *k*', skønt Sejro-dialekten ellers ikke viser tegn på vestjysk stød.

Stærkt medvirkende til særbehandlingen af gamle énstavelsesord på /gg/ har nok været deres ringe antal: sjældent forekommende fonemer og fonemkombinationer omtolkes let til mere gængse størrelser. De endnu færre énstavelsesord på gammeldansk /bb/, fx. glda. *nebb* (= næb), har snart fulgt udviklingen af glda. /p/, snart /pp/. Og selv den lidt større gruppe af ord på /dd/ (fx glda. *brodd* = brod, *fødd* = født, ptc.) synes i de fleste egne af Jylland at have fulgt enten udviklingen af glda. /th/ el. glda. /t/. I det meste af Sønderjylland er der (ligesom på Øst- og Sydfyn) udviklet udlyd på -*jt*: *brɔjt*, *brɔ'jt* etc. (= brod), og dette kan næsten kun skyldes tilslutning til ord på glda. /tt/. Det forudgående *j* afspejler da nok blot gammel vokalforlængelse (jf. sjællandsk *brå:t*).

Særlige udviklinger af klusiler og spiranter forekommer i tryksvage stavelser. Her skal kun nævnes glda. -*igh* (adj.suffiks) samt -*ethe*, -*eth* (præt.- og ptc.-endelse, bestemthedsendelse,

adj.suffiks). I *-igh* er spiranten tidligt faldet bort (ligesom i ord på gammelt /lgh/, /rgh/ mv., jf. 2.3); tilbage står i de fleste dialekter et *-ə*, fx *tilə* (= tidlig). I *-eth* er *-th* faldet bort i Vendsyssel, dele af det vestlige Midtjylland, på Als og Sundeved, så hér har *-igh* og *-eth* fået samme udtale: vendsysselsk *bilə* (= billig) rimer på *trilə* (= trillede, trillet); det samme gælder på Øerne (men dér er ofte sket restitution > *-əð*, *-ət* i yngre dialekt), I andre dialekter er *-eth* bevaret med udtalen *-əð* (nord- og nordøstjysk), det er videreudviklet til *-ər* (Midtvestjylland mv.), eller det er (if. Hansen, Aa. 1962-71, II, 212 f.) bevaret i en gammel sideform *-ət* (Midtøst- og Sydjylland, hovedparten af Sønderjylland). I fynsk er der sket delvis restitution > *-ət* i bestemthedsendelsen og participium: *kyət* (= kødet), *håpə(t)* (= hoppet); også præteritum kan i nyere tid have endelsen *-ət*, jf. Køster 1998. I sjællandsk er der sket delvis restitution > *-əð*: *håpəð* (= hoppede, hoppet). Også det lydret udviklede *-igh* > *-ə* kan i sjællandsk udtales *-əð* (ved falsk restitution el. ved suffiksskifte > *-et*). Bornholmsk har bevaret *-ð* i præteritum, ptc. og bestemthedsendelserne: *snakkaðə*, *hu:səð* (= snakkede, huset), mens *gh* er bortfaldet i adj.suffikset: *artier* (= artig; med mask.-endelse *-er*).

5.2. Palatalisering

Begrebet palatalisering bruges sproghistorisk om to forskellige, men beslægtede fænomener: (1) at en dental eller velær konsonant får palatal biartikulation (dvs. der sker en vis hævnning af tungen mod midtganen); konsonanten kaldes da palataliseret; (2) at en sådan biartikulation med tiden bliver det primære artikulationssted (idet den dentale el. velære artikulation svækkes eller opgives); resultatet bliver da en ægte palatal konsonant.

I forlyd (jf. skema a) er palatalisering af /k/ og /g/ foran en fortunegevokal eller foran gammelt /j/ er en fællesdansk tendens. Den er forudsætningen for, at man i dansk ortografi helt frem til 1889 skrev *kjøre* og *gjøre*. Fynsk og de fleste nørrejyske dialekter er blevet stående på palataliseringstrinnet *kj*, *gj*. På de syddanske øer er gl. /g/ i almindelighed videreudviklet til *j* i denne stilling (*jör* etc.), mens /k/ udtales uden palatalisering; både ældre ærøsk udtale, fx *χeːw* (= købe), og en falsk restitution af gammelt *tj* (se straks ndf.) tyder imidlertid på, at upalataliseret /k/ er en nyere restitution. Det samme gælder formentlig upalataliseret /k/, /g/ i sjællandsk (*göːr*, *kyər*) og i sønderjysk (*gøːr*, *køːr*), idet man finder palatalisering i ord som *iˈjæn* hhv. *eˈgjæn* (= igen).

På Bornholm (nær svenske områder med tilsvarende udvikling) er /k/ og /g/ trukket frem i mundhulen som palataliserede dentaler: gl. *køpe* > *tjeːva* (= købe), gl. *gēt* > *djæðː* (= ged). Men udvikling til egentlige palataler høres kun i Vendsyssel (nær norske dialekter med tilsvarende udvikling): *t(j)yːb* = købe, *d(j)è* = ged (det sidste med senere forenkling > *j* i størstedelen af området : *jè*). Både i de hér nævnte dialekter og på de syddanske øer er det palatale /k/ (ganske som på svensk) faldet sammen med forlyden i ord som *tjene*, og ved yngre restitution (> *k*) på Sjælland og de syddanske øer er ord med gl. /tj/ undertiden fejlagtigt medinddraget, så fx *tjene* har kunnet udtales *kæːn(ə)*.

På grænsen mellem Vendsyssel og Hanherrederne samt på Bornholm har /k/ også i forbindelsen /sk/ været palataliseret foran fortunegevokal mv.: gl. *skegg* > sydvestvendsysselsk *sdjeːq*, bornholmsk *šædjː* (= skæg); svagere palatalisering høres i fynsk: *skæːk*. De to førstnævnte steder er der herved sket sammenfald med ældre /stj/, jf. sydvestvendsysselsk *sdjaːn*, bornholmsk *skæːrna* (= stjerne). Det samme er for øvrigt sket på Sydsamsø, men her med /skj/-udtalen som vinder: *sçjaːn* (= stjerne).

Palataliseringen i forlyd har som vist ramt velære konsonanter, hvis artikulation er trukket frem i munden af en efterfølgende fortunegevyd. I ind- og udlyd (jf. skema b) kan en forudgående

fortunegevokal have samme virkning: i 5.1 er nævnt udviklingen /gg/ > *gj*, *dj* i bornholmsk, og geminaten /kk/ har tilsvarende fået udtalen *kj*, *tj* efter fortunegevokal: glda. *stykke* > *styk_kja*, *styt_jja* (= stykke). Også i ældre vendsysselsk kendes den sidstnævnte udvikling, her med palataliseringen ført til ende: *stø_f* (mens /gg/ jo blev til *q* på jysk, jf. 5.1). En parallel hertil er udviklingen *kt* > *t* i Vendsyssel og Nordthy: glda. *slaktere* > *slajt_r* > *slat_r* (= slagter). Endelig har vendsysselsk klusilparasit (jf. 6.2) fået palatal udtale (*t*) efter fortunegevokal (men *k* efter bagtungevokal): *tij* (= ti, tid), men *ruk* (= ru).

Den videst udbredte og strukturelt tungestvirkende palatalisering i dansk har dog ramt de lange dentale lyd /nn/ og /ll/. Af uvisse årsager udvikledes snart efter 1300 palataliseret udtale *n̥*, *l̥* af disse – og af hertil assimilerede glda. forbindelser som /nd/, /ld/, /tn/: glda. *annen* > vestjysk *a_{n̥}ən* (= anden); glda. *watn* > *wann* > midtjysk *wa_{n̥}* (= vand); glda. *wild* > *will* > sønderjysk *vil(')* (= vild). Efter denne palatalisering har modsætningen /nn/, /ll/ ctr. /n/, /l/ primært været af kvalitativ art, og de gamle lange konsonanter har uden konsekvenser kunnet tabe deres længde (jf. 5.1). Til gengæld er konsonantbestanden i ind- og udlyd blevet forøget med to rigssprogsfremmede fonemer, som man (med skelen til rigssprogets ortografi) kan betegne /nd/, /ld/.

Palataliseringen af /nn/ synes fællesdansk, om end den siden er helt opgivet i sjællandsk og i de midtøstjyske dialekter mellem Hobro og Århus. Hvad /ll/ angår, har palataliseringen if. Pedersen, I.L. 1982 været indskrænket til jysk, bornholmsk og muligvis ærøsk; den øst- og sydfynske modsvarighed *jl* (især efter a- og æ-lyd, fx *gæ_jl* = gæld) skyldes fejlagtig *j*-restitution (jf. 3.4). Opgivet palatalisering rækker for l-lydens vedkommende også længere omkring i Jylland end for n-lydens vedkommende, nemlig til alle dialekter nord for en linje Thyborøn – Kalø vig.

I mange dialekter er et palataliseret *n̥* (< glda. /nn/, /nd/, /tn/) videreudviklet: til palatal konsonant på Sydsamsø og på Bornholm: *wa_{n̥}* (= vand) – sidstnævnte sted dog med undtagelse af glda. /nd/, /tn/ efter /a/, /æ/: *va_{n̥}* (= vand). Kun i bornholmsk høres en parallel videreudvikling af /ll/, fx *vil_{t̥}ar* (= vild, med mask.-endelse -er). På Fyn og Lolland-Falster, i Vendsyssel og dele af Himmerland samt syd for Århus afsatte et udlydende *n̥* (evt. i forbindelsen *n̥s*) nasalering på den foregående vokal (og blev evt. selv reduceret til *j*): østfynsk *væ_j*, *dæ_js*, vendsysselsk *wø_j*, *då_js* (= vand, dans). Nasaleringen er senere forsvundet i Vendsyssel (*wø_j*); omvendt har *j* tenderet mod at svinde på Øerne (jf. 5.3). Særlig udbredt blev overgangen *n̥* > *j* (> *j*) i tostavellesord på glda. -*ann*- (evt. også med anden bagtungevokal) + svagtryksstavelse -*en*, -*el*, -*er*; for ord af denne type har man fået *j* i alle jyske dialekter nord for en linje Thyborøn – Kalø vig samt i det sydøstjyske Bjerre herred: *a(j)_{n̥}* (= anden).

Også i de glda. forbindelser /nt/ og /lt/ er der bevaret palatalisering i størstedelen af Jylland – og for /nt/-s vedkommende tillige på Østfyn: glda. *hente* > jysk *hen_{t̥}*, *hen_{t̥}*, *hin_{t̥}* etc., østfynsk *hæ_jt* (= hente); glda. *allt* > jysk *ålt* el. lign. (= alt). I Vendsyssel smittede palataliseringen endda af på den efterfølgende t-lyd; det hedder derfor i Vendsyssel *så_j* (< glda. *sānd*), men bf. *så_{n̥}* (= sandet), og *ful* (= fuld) har i neutr. formen *ful_{t̥}*.

5.3 Nasalering og nasalopløsning

Nasal konsonant har i de fleste øsmål afsat nasalering på foregående vokal, fx fynsk *bi_{n̥}* (= ben), *la_{n̥}* (= lam). I ord med glda. /-nn/, /-nd/ og /-ng/ er nasalen normalt svækket til *j̥*: glda. *tunn*, *tynn* > *tø_{j̥}* (*j̥* = tynd), glda. *land* > *lā_{j̥}* (*j̥* = land), glda. *ting* > *te_{j̥}* (*j̥* el. lign. (= ting). Sammenfaldet af ældre /-nn/ og /-ng/ i lyden *j̥* har medført omfattende homonymi af typen *sæ_{j̥}* (*j̥* = send, seng) og kan betragtes som tilkomst af et nyt nasalfonem /N/. Det udlydende *j̥* er siden bortfaldet på Vestfyn,

til dels også på Lolland, mens det i andre dialekter blot tenderer mod bortfald i tostavellesord: *lāj* > *lāj* > *lāj*, plur. af *lāj*(?) *j* (= land)..

Den hér beskrevne "nasalopløsning" har undtagelser – såvel lydligt som geografisk betingede. De vigtigste er følgende: For det første har /ng/ efter bagtungevokal (og nogle steder efter glda. /a/) ikke afsat *j*, men i samme position et *w* (formentlig andenkomponent af en glidende bagtungevokal, der er kommet i udlyd ved *j*-svind): glda. *ung* > *ā*(?)*w* (= ung). For det andet finder man i sjællandsk kun rester af nasalopløsning, og kun af ældre /ng/: *sæj*(*l*), *gæw*(*l*) (= senge, gange); yngre sjællandsk har restitueret -*η*, og ved restitutionen er nogle gamle /nn/-ord fejlagtigt smuttet med, fx *ej*, *eη* (= inde). For flere detaljer om nasalopløsning, se Pedersen, I.L. 1976 og Pedersen, K.M. 1982.

Også i bornholmsk er der sket sammenfald af /nn/ og /ng/, hér udtalt som palatalt *η* (uden forudgående nasalering) – dog kun i stillingen efter fortunegevokal: glda. *dreng* > *dræη* (= dreng), og fra først af vist befordret af efterfølgende *j*: glda. *vengja* > *viηa* (= vinge).

5.4. *w*, *hw* og *hj*

Glda. /w/ i forlyd (jf. skema a) er blevet bevaret som ren læbelyd (omtrent som engelsk *w*) i en række nordjyske dialekter (nord for Limfjorden, i Nordhimmerland, på Østdjursland og på Samsø): *wi*, *wan*, *swij*'n (= vi, vand, svin). Specielt i forbindelsen /wr/ + fortunegevokal blev lyden dog udviklet til *v* på Djursland og (via afrundet *ḅ*, jf. 5.1) til *b* i Nordvestjylland og Himmerland: *vri*(*j*)' hhv. *bri*' (= vride). I ømålene og sønderjysk er der (som på rigssproget) i alle stillinger udviklet labiodentalt *v* (*vi*, *var*, *svi*'n, *vri*' etc.), på Møn dog med særudvikling /vr/ > *fr*: *fri*' (= vride). Også i Fredericia-egnen er forholdet næsten som på rigssproget: *w* optræder kun efter anden konsonant, fx *swi*'n (= svin), og i forkortede glide, fx *wost* (= ost; < **uast*, jf. 4.3), ellers bruges *v*. Tilsvarende på bornholmsk: kun *w* efter /s/, evt. efter /k/, fx *swi*'n, *kwa*'l (= svin, kval). Midt- og Sydjylland udgør et overgangsområde mellem nordjysk *w* og sønderjysk *v*; her bruges *w* efter anden konsonant samt foran bagtungevokal, men ellers *v* (også i forbindelsen /vr/): midtøstjysk *swi*'n, *wan*, men *vi*, *vri*.

Et fællesjysk træk (bortset fra Sønderjylland) er bevarelsen af glda. /h/ i forbindelserne /hw/, /hj/ – modsat svind i de øvrige dialekter. I kombinationen /hw/ har det foranstående /h/ da ligesom andre konsonanter udløst varianten *w*: *hwa*, *hwæm*' (= hvad, hvem). Denne regel gælder selv i Esbjerg-egnen, hvor h'et senere kan være bortfaldet: *vi* (= vi), men *wi*' (= hvid; < ældre *hwi*'). I samme egn er /h/ også blevet "stumt" foran /j/, men på dette punkt bringer det blot udtalen på linje med de øvrige dialekter uden for Nørrejylland: *jæm*' (= hjem).

5.5. Diverse

Ovenfor (5.1–5.4) er kun omtalt konsonantudviklinger, der indgår i større sammenhænge. Hér skal ganske kort nævnes nogle isolerede, men iørefaldende konsonantudviklinger – og sluttet af med nogle ord om konsonantkvantitet.

I bornholmsk er glda. /s/ i vidt omfang blevet stemt i indlyd efter (fortrinsvis lang) vokal: glda. *rōse* > *ro'za* (= rose, verb.). Andre sproghistoriske forhold spiller imidlertid ind (jf. Thomsen og Wimmer 1908, 44 f.), så der nu i bornholmsk må regnes med en fonemmodsatning /s/ ctr. /z/, med det ustemte fonem repræsenteret i fx *ro'sa* (= rose, subst.).

I Sønderjylland samt det sydlige og mellemste Østjylland er glda. kort /l/ (evt. + svundet glda. /v/ el. /gh/) blevet velariseret (> *ʟ*, som i eng. *well*). Da lyden ikke (i ældre dialekt) står i

opposition til noget "rent l", men kun til palataliseret *l* (< gl. /ll/ mv.), kan den betragtes som en allofon af /l/. Det samme gælder, når lyden (ganske udbredt i ældre jysk) forekommer i forlyd.

Gl. /r/ blev (formentlig i alle stillinger) udtalt som snurret fortungelyd (*ʀ*), og denne artikulation har længe holdt sig i de danske dialekter (mange steder langt op i 1900-tallet, omend mest i den usnurrede udgave *r*). Dette på trods af, at man i københavnsk rigssprog allerede fra slutningen af 1700-tallet synes at have foretrukket (usnurret) bagtunge-r (*r*), og at denne mode siden fulgte med købstadskulturens ekspansion. I ren udlyd synes dialekternes /r/ lige så tidligt som rigssprogets at være blevet vokaliseret (> *ɹ*): *kɔm'ɹɹ* (= kommer); i de midt- og sydøstjyske dialekter (med en kile over til Salling) samt i sønderjysk er lyden endda helt svundet, så midtøstjysk *betə* (= bitte, adj.) rimer på *fjetə* (= fedter, præs.), og alsisk *ʀar(·)bə* dækker over alle hovedformer af verbet (*ə*-et i inf. er formentlig spor af ældre *-i-* < *-æj-*, jf. 2.3). Egentlig diftongering af vokal + r (fx *u'ɹ* > *u'ɔ*) synes derimod at være et yngre rigssprogstræk.

Konsonantlængde blev (som tidligere nævnt) opgivet i dansk, bortset fra bornholmsk. Længde bortfaldt i takt med, at der blev udviklet alternative fonetiske særtræk. I sammenhæng med apokopen blev der imidlertid i jysk udviklet ny længde på stemt konsonant – med den funktion at bære dynamisk cirkumfleks og dermed (som en slags prosodem) at signalere ældre tastavelsesstruktur (jf. 6.5).

6. Prosodi

Ved prosodemer forstås sådanne elementer i en stavelse, der vanskeligt eller mindre hensigtsmæssigt lader sig beskrive som fonemer – dvs. trykforhold, tonegang og stød. I dette afsnit vil desuden blive behandlet den type af lydlængde, som i nogle dialekter har overtaget tidligere prosodemers funktion (se 6.5).

6.1. Tonal accent

Oprindelige én- hhv. tastavelsesord bærer i de fleste norske og svenske dialekter hver deres tonale accent, i almindelighed kaldt accent 1 hhv. accent 2. Trods forskelligt forløb er accent 2 i almindelighed klart tofaset (fx faldende-stigende), i modsætning til en énfaset accent 1. Således også i de syddanske dialekter, som har bevaret tonal accent, nemlig det sydøstlige sønderjysk (hvortil slutter sig Rømø, rimeligvis tegn på en tidligere større udbredelse), desuden de sydfynske øer. I Bjerrum, M. 1948, Kroman 1947 og Nielsen, G. 1959 beskrives accent 1 som en i reglen jævnt faldende tone, accent 2 som tonalt totoppet (svagere el. stærkere, og med en tonebevægelse stærkt afhængig af de fonemkombinationer og det antal stavelser, den spænder over).

Vha. accent 1 og 2 opretholdes i det sønderjyske tonalområde forskellen på oprindelige én- og tastavelsesord, skønt de i nutidig dialekt alle er blevet énstavelses (som følge af apokopen, jf. 2.3); den tonale modsætning er opretholdt i samtlige stavelsestyper, selv den med udlyd på kort vokal, som forekommer ret ofte i alsisk pga. bortfaldet slutkonsonant: *ʀse* (= sidde) med accent 2, men *sa* (= sad) med (ubetegnet) accent 1.

På de sydfynske øer er fordelingen af accent 1 og 2 mere kompliceret. Ikke kun oprindelige énstavelsesord, men også en del gamle tastavelsesord bærer accent 1, fx sådanne med gammeldansk lang vokal eller bestemte konsonantforbindelser: gl. *kløfe* > *¹klæw* (= kløve), gl. *halde* > *¹hå'l* (= holde). Også ældre tastavelsesord med tryksvag førstestavelse har i almindelighed accent 1, fx *¹ba¹biər* (= barbere). Se nærmere Kroman 1947, Køster 1980.

6.2. Fællesdansk stød og varianter heraf

Prosodemet stød, som det kendes fra rigssproget, forekommer også i hovedparten af vore dialekter. Undtaget er dog nogle syddanske, nemlig dialekterne med tonale accenter nævnt i pkt. 6.1, desuden lolland-falstersk, nordlangelsk, det allersydligste fynsk og sjællandsk, samt bornholmsk.

Fællesdansk stød hviler primært på gamle énstavelsesord: glda. *tī* > *ti* (= ti).

Sprogforskere har derfor i almindelighed forestillet sig stødet udviklet af den gamle fællesskandinaviske accent 1; den tilsvarende accent 2 skulle så afspejle sig (indirekte) i stødløsheden på gamle tostavelsesord: glda. *tīghe* > *ti* (= tie). Udviklingen af stød fordrede imidlertid en vis sonoritet i énstavelsesordet (såkaldt "stødbasis"). Langvokal giver i sig selv stødbasis (og stødet falder da i vokalen); ved kortvokal forlanges derimod støtte af en eller flere efterfølgende stemt(e) konsonant(er). I tilfælde af kun en enkelt konsonant er gammeldansk (kort) /n/, /l/, /r/ ikke tilstrækkelig (med rigssprogseksempler: *ten*, *tal*, *hør*), diftongkomponent ofte heller ikke (*møg*, jf. 4.2); men tilkomst af bestemthedsendelse skaber da stødbasis (*tin'net*, *tal'let*, *hør'ren*, *møg'et*), ligesom tilføjelse af plur.-endelsen -er undertiden gør det (et *nul*, flere *nul'ler*).

I jysk og fysk giver kombinationen kortvokal + stemt konsonant + ustemt konsonant normalt heller ikke tilstrækkelig stødbasis: *kalk*, *hals* (og hér ændrer tilføjelse af endelse intet). Når mange ord af denne type alligevel har stød på fynsk, skyldes det fremrykning af stødet fra stemt konsonant til den forudgående (åbenbart forlængede) vokal: *dq'mp*, *pæ'(j)ls* (= damp, pels) (jf. 3.2) – ganske som det hér er sket med stødet på enkelt konsonant efter kort vokal: *kö'n*, *fa'l* (= køn, fald). En lignende, men fakultativ fremrykning af stød høres i yngre vendsysselsk: *maj'* > *ma'j* (= mand), dog ikke foran stavelsesdannende endelse: *maj'an* (= manden), jf. parallellen fremrykket længde i 3.3.

Om fællesdansk stød har udviklet sig af tonal accent 1, er uvist. I Andersen, P 1958, 66 antages det, at oprindelige én- og tostavelsesord primært var forskellige i dynamisk henseende, med en tryktop knyttet til hver af de oprindelige stavelser. Ordenes tonale forløb kunne da være et følgefænomen (detailbestemt af stavelsernes fonembestand og relative trykstyrke). I så fald er den tonale modsætning først blevet distinktiv, hvor tilsvarende én- og tostavelsesord under bøjning er kommet i identiske lydlige omgivelser, fx svensk ¹*anden* (= and-en, bf.) over for ²*anden* (= ånde-n. bf.), eller hvor de ved apokope har fået samme fonemiske form: alsisk ¹*fla* (= flad) over for ²*fla* (= flade, plur.). I sidstnævnte tilfælde er accent 2 ofte stadig forbundet med en hørlig dynamisk totoppethed (forudsat tilstrækkelig sonoritet i stavelsen). Samspillet mellem dynamik, tonalitet og andre prosodiske fænomener fortjener fornyet interesse i en tid, hvor det er blevet lettere at foretage instrumentale undersøgelser af taleakten.

Det fællesdanske stød artikuleres ret forskelligt i dialekterne (og forskelligt i forskellige stavelsesstrukturer). Fx er stødet gennemgående svagt i fynsk og samsisk, andre steder (og fortrinsvis i indlyd) så kraftigt, at der i stødbærende vokal efter lukkefasen høres et vokalisk "efterslag" (ə), fx vendsysselsk *knæ'ə* (= knæ, med efterslag på æ'et), så det kan lyde omtrent som bf. *knæ'ə* (= knæ-et, hvor ə er bestemthedsendelsen). I jysk følges stød på snæver vokal ofte – eller det erstattes – af en parasit-klusil (el. parasit-spirant), fx hedder grundformen til *huw's* (= huse, plur.) i Vendsyssel ikke som venteligt *huw's*, men *huks*; det hedder ikke *ij's*, men *its* (= is). Udtalevariationen i de jyske områder fremgår af www.jyskordbog.dk, K 2.1–K 2.2, og det kan tilføjes, at man på Vestfyn i samme forbindelser hører klusilen *k* el. *k*, fx *bijk*, *kniwk* (= bi, kniv). Fænomenet bærer mange navne, fx klusilspring; men betegnelsen diftonghærdning signalerer bedst den herskende artikulatoriske forklaring, nemlig at taleorganernes spænding (i første fase af et

kraftigt artikuleret stød) forstærker vokalens glidning, så den fortsætter ud over det halvvokaliske trin -j, -w til en spirant el. klusil dannet samme sted.

Fynsk stød ledsages af en (undertiden stigende) højtone, og denne accent (markeret ´) har helt erstattet stødet i mange typer af gamle énstavelsesord. Mest udbredt – geografisk og hen over ordstoffet – er accent ´ i ord med snæver vokal, fx ´*bij*, ´*fijn*, ´*klyw* (= bi, fin, klud). Mindre udbredt er accenten i ord med halvsnæver vokal, fx ´*kow* (= ko), og mindst udbredt i ord med halvåben vokal, fx ´*fåwl* (= fugl). Flest ordtyper med accent ´ finder man længst mod øst på Fyn, færrest længst mod vest, jf. ØMO Till., kort 5-21. Se flere detaljer i Andersen, P. 1958, hvor udviklingen forklares ved, at en i forvejen svag "støj"-fase i stødets slutning er blevet kappet af, så kun den tonale stigning eller højtone i stødets første fase er blevet tilbage.

I en stor del af Sjælland høres såkaldt "kortvokalstød" i gamle énstavelsesord på kort vokal + én eller flere klusiler, når de optræder i bestemt form: *kat*, men *ka'tən* (= katten); det samme gælder for ord på kort vokal + (klusil) + ustemt spirant: *bøf*, men *bø'fən* (= bøffen) – og ord på kort vokal + ustemt spirant + klusil: *präst*, men *prä'stən* (= præsten). Stødet falder på vokalen, uden at denne dog ændrer kvalitet i retning af tilsvarende langvokal (med glidning eller mere lukket artikulation). Det forekommer derfor enkelt fortsat at regne denne for kortvokal i fonematisk henseende (ligesom den forlængede vendsysselske vokal i 3.3). Stødet antages i Ejsskjær.1967 opstået under særlige dynamisk-tonale forhold i helheden énstavelsesord + bestemt artikel – måske betinget af, at den bestemte artikel hen over en længere periode har været opfattet ikke som en endelse, men et selvstændigt, enklitisk tilknyttet ord; enklise udløser jo under bestemte betingelser stød (jf. 2.3). Stødets forekomst i ord på grænsen mellem gamle én- og tostavelsesord (fx *sta'kal*, *ɔ'fər*) skyldes formentlig analogi. Tilsyneladende kortvokalstød i tostavelsesord, når de optræder som 2. sammensætningsled, fx *ˈpɔt₁a'sk* (= potaske), forklares måske bedst under synsvinklen nystød (se 6.3).

I dialekten på Nordøstdjursland har substantiver på -*a*, -*i*, -*o* bf. på -*æ'n*, -*i'n*, -*o'n* (i mask. og fem.) el. -*æ'*, -*i'*, -*o'* (i neutr.), altsammen med ægte langvokal og stød: *dætə*, *ˈdæ₁tæ'n* (= datter, datteren), *bjør'o*, *ˈbjør₁o'* (= bjerg, bjerget), *feskəə*, *ˈfeskə₁ræ'n* (= fiskere, fiskerne). Den udlydende svagtryksvokal (jf. 2.3) og bestemtheds morfemet (-*in*, -*ən*, -*a*) er if. Ejsskjær 1974 trukket sammen til én stavelse, åbenbart med trykstyrke nok til, at den giver basis for langvokal og dermed stød. I adj. komp. er morfemstødet groet fast: *ˈho₁ræ'* (< **ho'rə-a*) (= hårdere) og herfra analogisk overført til sup.: *ˈho₁ræ'st* (= hårdest). Også på Samsø bruges morfemstød, men her rammer det kun ord udlydende på -*i* (= -ing): *ˈkɪl₁i'i* (= killingen). Morfemstødet minder stærkt om rigssprogets såkaldte hiatstød, som høres i bøjningsformer af fremmedord med udlyd på trykssvag vokal: *ˈvila*, *ˈvi₁la:ən*, *ˈvi₁la:ɔ* (= villa, villaen, villaer).

6.3. Nystød

I Hansen, Aa. 1943 bruges "nystød" først og fremmest som betegnelse for det rigssprogsstød, der rammer gamle tostavelsesord, især verber forsynet med trykssvag præfiks: *be'ta'ge*, *for'tæl'le* (modsat *tage*, *tælle*). Andre ordtyper med stød på tostavelens andetled ses som nærmere eller fjernere analogidannelser hertil: *ˈover₁væl'de*, *ˈran₁sa'ge*, *fordær'vet*, *u'a'rtig*, ord med endelsen -*e're* etc. Der er endnu ikke givet en tilfredsstillende forklaring på opkomsten af nystød, men den skal formentlig søges i den særlige dynamisk-tonale kontur, som gamle tostavelsesord fik (i 1400-tallet) ved tilføjelse af indlånte trykssvage præfikser som *for-*, *be-* etc.

Rigssproget har dette stød fra sin sjællandske basis, men det forekommer også i de øvrige stødbærende dialekter på Øerne. I sjællandsk og vestfynsk er nystødet gennemført, hvor andetleddet har stødbasis, fx sjællandsk *ˈrɔsˌkilˈə*, *ˈviðˌkaˈwə* (= Roskilde, hvedekage) – også i form af kortvokalstød (jf. 6.2): sjællandsk *ˈɔwərˌraˈskə* (= overraske), vestfynsk *ˈprɔsəˌkaˈə* (= prossekage). Nystødet kan sågar optræde i ordforbindelser: sjællandsk *få ˈmæðˈə* (= for meget).

I Jylland er nystødet næsten ukendt; det hedder *få ˈtæˌl*, *ˈranˌsɑˌq* (= fortælle, ransage) etc. Dog udtales den verbale afledningsendelse -ere med stød i alle stødholdige dialekter: *balˈbi(j)ˈər* etc. = barbere. Og på Samsø høres if. Ejksjær 1969 nystød i mange sammensætninger.

6.4. Vestjysk stød

Udbredelsen af såkaldt vestjysk stød strækker sig langt ind i Nordøst- og Sydøstjylland, ja sågar over på Nordvestfyn. Stødet minder meget om det sjællandske kortvokalstød: det høres i gammeldanske tostavellesord med kort vokal + bestemte konsonanter el. konsonantgrupper, og det hviler på kortvokalen, uden at dennes kvalitet ændres. Det er imidlertid kun klusilerne /p/, /t/, /k/ (evt. med forudgående stemt konsonant), der har udløst stødet: *hɔˈp*, *bɑˈn* (= hoppe, banke). I den nordligste og sydøstligste del af stødets udbredelsesområde ses endda forskellige begrænsninger i, hvilke konsonantforbindelser der udløser stødet, jf. Ringgaard 1960.

Vestjysk stød har formentlig en helt anden oprindelse end det sjællandske kortvokalstød, nemlig som indlydmanifestation af geminaterne /pp/, /tt/, /kk/ (jf. 5.1). Det er stort set knyttet til dialekter med obligatorisk apokope, og de ord, der bærer vestjysk stød, er gennemgående ord, som i andre jyske dialekter bærer alternative spor af apokoperingen: permanent el. ustabil vokalforlængelse (jf. 3.3), konsonantforlængelse (jf. 6.5). Som en slags "erstatning" for bortapokoperet stavelse har vestjysk stød fået karakter af prosodem, idet det er med til (på linje med andre ægte eller "fonematiserede" prosodemer) at holde oprindelige én- og tostavellesord ude fra hinanden,

6.5. Apokope og "erstatningslængde"

Som nævnt i 2.3 er glda. tostavellesord med udlyd på -ə ved apokope blevet énstavelles i samtlige jyske dialekter. Svindet af svagtryksvokalen har dog langt fra ført til sammenfald mellem oprindelige én- og tostavellesord; i nogle dialekter holdes de to ordtyper (i hvert fald i princippet) stadig ude fra hinanden ved forskellig tonegang (jf. 6.1); i andre dialekter signaleres forskellen (forudsat stødbasis) vha. modsætningen stød ctr. ikke-stød (jf. 6.2), også selv om denne modsætning i nogen grad suppleres og derved sløres af sekundære prosodemer (jf. 6.3); endelig afspejler vestjysk stød (jf. 6.4) bestemte typer af glda. tostavellesord.

Men i jysk undgås sammenfald af gamle én- og tostavellesord også – for nogle ordtypers vedkommende – ved, at apokopen har afsat såkaldt "erstatningsforlængelse". Den dynamiske (og tonale?) kontur fra den svundne stavelse (jf. starten af 6.2) viser tilbøjelighed til ved apokopen at flytte over på slutningen af den forudgående trykstærke stavelse (som en ekstra, om end svagere tryktop); fænomenet kaldes (dynamisk) cirkumfleks. Hvis der ikke i forvejen er tilstrækkelig sonoritet i værtstavelsen (i form af langvokal), til at cirkumfleksen kan komme til udtryk, vil der typisk ske forlængelse af denne stavelses sonore element (enten af stavelsens korte vokal eller af en efterfølgende stemt konsonant). Sådanne forlængelser er langt mere iørefaldende end selve cirkumfleksen og kan betragtes som en fonematisering af denne.

Ringgaard 1959 giver følgende eksempler fra Give-dialekten (idet $\hat{\cdot}$ markerer placeringen af den sekundære dynamiske top): $v\hat{i}s$ (= vise), $k\hat{y}\hat{o}$ (= køre), $kom\hat{u}$ (= komme), $s\hat{e}j\hat{l}$ (= sejle); i sidste tilfælde dog med mulighed for genoprettet tastavelsesstruktur ved indskud af svagtryksvokal (∂): $s\hat{e}j\partial l$ (jf. 2.3). Ord på kort vokal + stemt konsonant + ustemt konsonant har ikke cirkumfleks og kun fakultativ forlængelse: $p\ddot{o}l(\cdot)s$ (= pølse); og ender ordene på kort vokal + ustemt konsonant(forbindelse), er der slet ingen forlængelse sket: kas (= kasse), $flask$ (= flaske). Andre jyske dialekter har fast forlængelse også i $p\ddot{o}lse$, nogle få dialekter tillige i ord som $kasse$, $flaske$ (og da på vokalen, jf. 3.3).

En samlet oversigt over de jyske erstatningsforlængelser og deres samspil med andre (ægte og sekundære) prosodemer er givet i Sørensen 1985, 264 f.

Ømålene har erstatningsforlængelser af samme art i forbindelse med fakultativ apokope (jf. atter 2.3), men medens forlængelsen i jysk normalt rammer en stemt konsonant (herunder w og j som diftongkomponent), høres den for ømålenes vedkommende ofte (og navnlig i diftongerne) placeret på den forudgående korte vokal (eller fordelt på denne og konsonanten): $dr\ddot{a}ej$ vsa. $dr\ddot{a}ej\cdot$ (= dreje), $t\ddot{o}r$, $t\ddot{o}.r$. vsa. $t\ddot{o}r\cdot$ (= tørre).

6.6. Prosodien i sammensætninger

Som det vil være fremgået af 6.1–6.5, holdes glde. én- og tastavelsesord i det store og hele stadig ude fra hinanden, snart ved prosodiske, snart ved fonematiske modsætninger. Således i simpleks, under bøjning og ved afledning. I sammensætninger derimod forenkles prosodien.

En almindelig sammensætning er på rigssproget kendetegnet ved trykfordelingen fortis-semifortis på de to led ($^1hu\cdot s\mid man^{\cdot}$). Kun små særgrupper afviger herfra; fx har sammensætninger med forstærkende forled trykfordelingen fortis-fortis ($^1smask\text{-}for^1elsket$), mens ikke længere erkendte sammensætninger ender med fordelingen fortis + levis(simus) ($middag$, $barsel$). Samme trykforhold gælder overordnet i dialekterne; dog viser jysk en kraftigere tendens til levissimus i efterleddet: $vin\ddot{e}r$ (= vindue), $af\ddot{a}l$ (= armfuld), og i hvert fald i Thy og Sønderjylland kan levis(simus) høres selv i gennemskuelige sammensætninger: thybosk $^1bl\ddot{e}k\circ hus$ (= blækhus), sønderjysk $^1kak\ddot{a}lon$, $^{\circ}l\ddot{a}n$ (= kakkelovn).

Ejendommeligt nok er det i de selvsamme dialekter, at trykfordelingen fortis-fortis høres som variant til fortis-semifortis. Man kan altså (ved siden af de ovennævnte former) i Thy også høre $^1bl\ddot{e}k^1huks$, i Sønderjylland også $^1kak\ddot{a}l\ddot{a}w'n$. I nogle jyske dialekter er fortis-fortis obligatorisk, når forleddet betegner materiale, fx vendsysselsk $^1jan^1h\ddot{e}l$ (= jernhæl, tøjrepæl af jern). Helt for sig og uforklaret står en relativt kraftig tendens i Læsø-dialekten til hovedtryk på andet led af sammensætninger: $dar^1tr\ddot{a}e$ (= dørtrin), $hw\ddot{a}n^1fesk$ (= hornfisk).

Prosodemer kommer generelt kun til udtryk i stavelser med relativt stærkt tryk. Men kravet om stærkt tryk gælder i ekstrem grad de tonale accenter. Som en hovedregel er det kun i sammensætninger med obligatorisk trykfordeling fortis-fortis, at begge led bærer særskilt accent; ellers går det tryksvagere efterled med ind under førsteleddets accent. En detaljeret redegørelse herfor (gældende Sundeved) er givet i Bjerrum, M. 1948, 73 ff.; mere komplicerede regler for ærøsk accentforenkling gives i Kroman 1947, 87 ff.

Uanset arten af prosodem (accent, stød, vestjysk stød, erstatningsforlængelse), hvorved gammeldanske én- og tastavelsesord holdes ude fra hinanden, er der generel tendens til dæmpning eller suspendering af modsætningen, når ordene optræder som forled i sammensætninger. I ømål (og derfor også i rigssproget) taber énstavelsesord ofte deres evt. stød ($husmand$) og undertiden

tillige vokallængde (*træben*), ligesom gamle tostavellesord kan have vanskeligt ved at fastholde deres svagtryksvokal / erstatningslængde (*fumle*, men *fummelfinger*).

I hovedparten af de jyske dialekter sker der en anderledes radikal ændring af prosodien i første sammensætningsled: gamle énstavellesord overtager som hovedregel den prosodi, der i simpleks kendetegner gamle tostavellesord. Forleddet i midtjysk ¹*hu·s₁æ·ŋ* (= husende) udtales ganske som ordet *hu·s* (= huse, plur.); og i det meste af Jylland hedder det ¹*møl₁·veŋ* både om en mølle-vinge (med bevaring af forleddets erstatningsforlængelse) og om en møl-vinge (hvor ordet *møl* først har fået konsonantforlængelse i funktionen som første sammensætningsled). Tilsvarende skifter et ord med tonal accent 1 normalt denne ud med accent 2, når det bruges som forled i en sammensætning: østsønderjysk ¹*smɔ₁·fɔlk* (= småfolk) – og tilsvarende for øvrigt i det sydfynske accentområde: ærøsk ¹*ølg₁glas* (< ¹*ø₁l* + ²*glas*). I områderne med vestjysk stød indfinder stødet sig regelret på énstavellesord, der ender på -p, -t, -k, når de bruges som forled i sammensætninger, jf. Thy-eksemplet fra tidligere: *blè²·k₀hus* (= blækhus).

Der er i alle disse tilfælde sket prosodemsammenfald (ud over, hvad der for visse ordtyper allerede kan være sket i simpleks), og hver gang med den gamle tostavellesmarkering som vinder – et forhold, som i Sørensen 1985 hævdes at være fællesnordisk arvegods (tillige med de vigtigste undtagelser, fx ord med -s- i kompositionsfugen).

7. Afslutning

Dialekternes rolle i dansk sproghistorie er nu forlængst udspillet. Siden midten af 1800-tallet er de dialektale særtræk, herunder de lydlige og prosodiske, lige så stille blevet opgivet – et for et, de mest rigssprogsafvigende først. Denne udvikling er udførligt beskrevet og forklaret allerede i Skautrup 1921. Den generation, der nu vokser op, taler alle en afart af dansk rigssprog – mange dog stadig en regional afart, hvor egnens gamle dialekt anes som klangbund.

Litteratur

- Andersen, N. 1897* = Nikolaj Andersen: Den musikalske akcent i østslesvigsk. *Dania IV*, 65-81, 165-180.
- Andersen, P. 1954 = Poul Andersen: Orientering i dansk dialektologi. Stencileret kompendium, Kbh. Univ.
- Andersen, P. 1958* = Poul Andersen: Fonemsystemet i Østfynsk.
- Andersen, Ped. 1955* = Peder Andersen: Et Hadsherredsmåls Formlære. *Danske Folkemaal*, 17, 53-116.
- Arboe 1987 = Torben Arboe Andersen: Har det nordvestjyske vokalsystem 4 åbningsgrader? *Danske Folkemål*, 29, 1-38.
- Balle 1953-1979* = Torsten Balle: Torsted-dialekten. Utrykt ordbog, udarbejdet som seddelmanuskript. Peter Skautrup Centret, Århus Univ.
- Bennetzen 1965* = Sigvard Bennetzen: En kotfattet Fremstilling af Sprogbygning og Sprogbrug i Vodder Sogn. Utrykt specialeopgave. Afd. for Dialektforskning, Kbh. Univ.
- Bjerrum, A. 1944* = Anders Bjerrum: Fjoldemålets Lydsystem.
- Bjerrum, M. 1948 = Marie Bjerrum: Felstedmålets tonale Accenter.
- Brøndum-Nielsen 1928-1973** = Johs. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik. I-II.

- Ejskjær 1967 = Inger Ejskjær: Kortvokalstødet i Sjællandsk.
- Ejskjær 1969 = Inger Ejskjær: Stød i andet sammensætningsled i typen fortis-semifortis i danske ømål. *Acta Philologica Scandinavica* 27, 19-67.
- Ejskjær 1970* = Inger Ejskjær: Fonemsystemet i Østsjællandsk.
- Ejskjær 1974 = Inger Ejskjær: Morfemstød i dialekten i Voldby. *Festskrift til Kristian Hald*, 215-236.
- Ejskjær og Andersen 1984-87* = Inger Ejskjær og Poul Andersen: Sydsamsisk. I-II.
- Espegaard 1972-1974* = Arne Espegaard: Vendsysselsk ordbog. I-IV.
- Espegaard 1995 = Arne Espegaard: Nogle nordjyske mål. I-II.
- Feilberg 1886-1914* = H.F. Feilberg: Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål. I-IV.
- Geist 1971 = Hanne Louise Geist: Enklitisk stød i sjællandsk. *Studier i dansk dialektologi og sproghistorie* tilegnede Poul Andersen, 91-100.
- Hansen, Aa. 1943 = Aage Hansen: Stødet i dansk.
- Hansen, Aa. 1962-1971** = Aage Hansen: Den lydlige udvikling i dansk. I-II.
- Jensen, E. 1944* = Ella Jensen: Houlbjergmålet.
- Jensen, E. 1959a* = Ella Jensen: Nordsamsisk.
- Jensen, E. 1959b* = Ella Jensen: Frøslevmålet. Utrykt manuskript. Afd. for Dialektforskning, Kbh. Univ.
- Jensen, E. 1979 = Ella Jensen: De lange Vokaler i Alsisk. *Danske Folkemaal*, 22, 41-54.
- Jensen, E. og Nyberg 1977 = Ella Jensen og Magda Nyberg: Emmerlevdialekten.
- Jensen, H.M. 1926* = H.M. Jensen: Brenderup-Målet.
- Jensen, J.M. 1897-1902* = J.M. Jensen: Et vendelbomåls lyd- og formlære.
- JO = Jysk Ordbog, www.jyskordbog.dk, 2000 ff., redigeret ved Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet (K 6.2 etc. refererer til ordbogens atlasdel, som nås via linket Dialektkort på ordbogens søgeside).
- Jul Nielsen 1968* = Bent Jul Nielsen: Et Bjerreherredsmål.
- Jul Nielsen 1984 = Bent Jul Nielsen: Bidrag til et vendelbomåls fonologi.
- Jul Nielsen og Nyberg 1995* = Bent Jul Nielsen og Magda Nyberg: Ordbog over den danske dialekt i Angel.
- Jørgensen, H. 1950* = Hans Jørgensen: Alsisk formlære.
- Kort& = Valdemar Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål. 1898-1912. Med atlasbind.
- Kristensen, M. 1933** = Marius Kristensen: Folkemål og sproghistorie.
- Kroman 1947* = Erik Kroman: Musikalsk Akcent i Dansk. (Spec. s. 68-106 Det ærrøsk-langelandske Dobbeltakcentomraade).
- Køster 1980 = Finn Køster: Nogle accentforhold i dialekterne på øerne syd for Fyn. *Danske Folkemaal*, 22, 125-134.
- Lund 1932-1938* = Jens Lund: Morsingmålets lyd- og formlære.
- Nielsen, G. 1959 = Gunhild Nielsen: Musikalsk accent i Rømøområdet.
- Olsen, K.M. 1949* = Karen Marie Olsen: Synchronisk Beskrivelse af Aabenraa Bymaal. *Danske Folkemaal* 16, 1-97.
- Ottsen 1961-1969* = M.B. Ottsen: Hostrup-Dansk. I-II.5. (Bd. II.5 med efterhøringer og fonetisk-fonematisk redegørelse ved Ella Jensen og Magda Nyberg).
- Pedersen, I.L. 1976 = Inge Lise Pedersen: Mønske n-kombinationer. *Danske Folkemaal* 21, 10-18.
- Pedersen, I.L. 1982 = Inge Lise Pedersen: Fynske j-forbindelser – palatalisering eller j-indskud. *Danske Folkemål*, 24, 123-145.
- Pedersen, I.L. mfl. 1981 = Inge Lise Pedersen, Finn Køster, Karen Margrethe Pedersen og Inger Bévort: j-svind og j-restitution i ømålsområdet. *Danske Folkemål* 23, 31-68.

- Pedersen, K.M. 1982 = Karen Margrethe Pedersen: Lollandske n-kombinationer. Danske Folkemål, 24, 101-122.
- Ringgaard 1959 = K. Ringgaard: Når tostavellesord bliver enstavelles. Sprog og Kultur, XXI, 39-51.
- Ringgaard 1960 = K. Ringgaard: Vestjysk stød.
- Ringgaard 1971 = K. Ringgaard: Om udbredelsen af *i* som infortisvokal i jysk. Sprog og Kultur, XXVII, 69-81.
- Sandvad 1931 = Holger Sandvad: Stauningmålet.
- SAOB = Ordbok öfver/över svenska språket. I ff. 1898 ff.
- Skautrup 1921 = Peter Skautrup: Om Folke- og Sprogblanding i et vestjysk Sogn. Danske Studier XVIII, 97-111.
- Skautrup 1927-1979* = Peter Skautrup: Et hardsysselemål. I-II.
- Skautrup 1944-1968** = Peter Skautrup: Det danske sprogs historie. I-IV.
- Sørensen 1985 = Viggo Sørensen: Accentforhold i forleddet af jyske sammensætninger. Papers from the Eighth Scandinavian Conference of Linguistics, I, 245-266. Ses som pdf-fil på www.jysk.au.dk/publikationer/centrets_publicationer/artikler ...
- Sørensen 2009 = Viggo Sørensen: De jyske w-diftonger. Henrik Hovmark m.fl.: I mund og bog, 303-324.
- Sørensen 2012 = Viggo Sørensen: Den jyske æw-diftong. danske talesprog 12, 208-227.
- Thomsen og Wimmer 1908* = Vilh. Thomsen og Ludv. Wimmer: Bornholmsk Sproglære. J.C.S. Espersen: Bornholmsk Ordbog, (1)-(171).
- Thorsen 1887* = P.K. Thorsen: Sprogarten paa Sejerø.
- Veirup 1955 = Hans Veirup: Redegørelse for udviklingen af olddansk postvokalisk *t* i jyske dialekter. Utrykt prisopgave. Peter Skautrup Centret, Aarhus Univ.
- Widding 1936* = Ole Widding: Lollandsk Lydlære. Balthasar Christensen: Lollandsk Grammatik, 1-33.
- ØMO = Ømålsordbogen. I ff. 1992 ff., redigeret ved Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet.